शास्त्रसहित

सतारशिक्षण

पुस्तक ३ रें

आवृत्ति पहिली

हें पुस्तक

संगीताचार्य कृष्णराव गणेश मुळे
वीनसतार-वादनकार
हार्मोनियमवादन पद्धति, महाराष्ट्र संगीत,
संगीतमाला इ० चे कर्ते व संगीताचे व्याख्याते
(रिटायर्ड सुपरिंटेंडेंट ऑफ स्टोर्स, बॉम्बे मिल्स)
व
दत्तात्रेय कृष्ण मुळे

यांनीं स्त्रिया, पुरुष व मुलें यांच्या उपयोगार्थ रचिलें.

१९३८

प्रथमावृत्तीचे प्रकाशक :
परचुरे पुराणिक आणि मंडळी,
बुकसेलर्स व पब्लिशर्स, माधवबाग, मुंबई ४.
किंमत सव्वा रुपया.
किंमत १ रुपया

प्रकाशक—
बळवंत विष्णु परचुरे
परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी,
माधवबाग, मुंबई ४

[सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याचे स्वाधीन]

मुद्रकः—
कृष्णाजी नारायण सापळे
रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस
त्रिभुवनरोड, मुंबई ४

कै. गुरुवर्य गणेश कृष्ण आपटे.

यांच्या पूज्य स्मृतीस अर्पण

ग्रंथकर्ता

मरहूम वस्ताद बन्देअलीखां, बीनकार

अद्वितीय तंतकार

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रकरण १ लें : विविध	१	२३ सोहनी	५८
प्रकरण २ रें : शास्त्रीय	१४	२४ दुर्गा	५९
प्रकरण ३ रें : कुशल हस्तक्रिया	२३	२५ काफी	६०
प्रकरण ४ थें : गती		२६ खमाज	६२
१ शंकरा	२५	२७ झिंझोटी	६३
२ श्री	२७	२८ तिलंग	६४
३ यमनकल्याण	२८	२९ तिलक कामोद	६६
४ अडाणा कानडा	३०	३० विहाग	६७
५ मियामल्लार	३२	३१ जंगला	६९
६ पूरिया	३३	३२ गारा	७१
७ विंदुललित	३५	३३ सिंध भैरवी	७२
८ ललित	३६	३४ पिलू	७३
९ मालकंस	३८	३५ भैरवी	७५
१० भैरव	४०		
११ तोडी	४१	**गीतें**	
१२ पूर्वी	४३	१ धृपद भैरव	७७
१३ पूर्वी	४४	२ ,, बागेश्री	७९
१४ यमन	४५	३ ,, अडाणा	८०
१५ भूप	४६	४ ख्याल कामोद	८१
१६ कामोद	४८	५ ख्याल शंकरा	८२
१७ कामोद (एका)	४९	६ धृपद यमन	८३
१८ बिहाग	५०	७ ख्याल केदार	८४
१९ केदार	५१	८ ठुंबरी देश	८५
२० गौडसारंग	५२	९ ,, देशीधानी	८६
२१ बहार	५३	१० ,, तिलक कामोद	८७
२२ वसंत	५६	**प्रकरण ५ वें : जोडवादन**	८८

प्रस्तावना

आपल्या गायनकलेच्या सध्याच्या अवनत स्थितीप्रमाणें तंतवादनही आज अवनत दशेंत आहे. आजकालच्या तंतकारांच्या [सतार, सरोद, बीन यांच्या वादनकारांच्या] वादनांत जोडवादन हें विस्कळित व कोठें तरी व कशातरी मींडा घेतलेलें ऐकूं येतें. त्यांत रागस्पष्टता व रागांच्या सर्वांगांचा विस्तार यांचा अभाव दिसून येतो, हें एक तर झालेंच, पण सतारीच्या खानदानी बंदिष्तीच्या ज्या मशीदखानी किंवा गुलामरझा बाजाच्या गती त्यांतली एकही ऐकूं येत नाहीं. सरासरी गतीवजा एक तुकडा वाजवून त्यापुढील विस्तार दिडदिडच्या घोटून ठेवलेल्या भलत्याच तयारीनें केलेला ऐकण्यांत येतो व याहि विस्तारांत झाला वाजविणें हेंच एकंदर सतारवादनाचें पर्यवसान दिसून येतें. झाल्यांतसुद्धां रागदारीचीं अनेक अंगें न दिसतां एकादेंच अंग घोटून ठेवलेलें दिसतें. असो.

संगीतकलेच्या अभ्यासांत सुशिक्षित वर्गापैकीं बहुतेक गायनकलेकडे प्रवृत्त होतात व तेंहि हार्मोनियमच्या साथीनें.तंतवादनाची प्रवृत्ति सुशिक्षितांत बहुतेक दिसून येत नाहीं. जे कांहीं तंतकार आज दिसतात ते मुसलमान वर्गांत. त्यांतही हें प्रमाण हल्लीं संपुष्टांत येऊं लागलें आहे. वस्तुत: तंतकार हा गायकापेक्षां उच्च दर्जाचा. परंतु हार्मोनियमकडे प्रवृत्ति जास्त वळल्यामुळें तंतुवादनासारखी उच्च कला आज नामशेष होऊं पहात आहे.

तंतवादन हें अत्यंत कुशलतेचें पण तितकेंच श्रवणरम्यहि आहे. तें कष्टसाध्य व कालावधीनें प्राप्त होणारें आहे म्हणून त्याकडे संगीत कलेच्या अभ्यासकानें दुर्लक्ष करणें योग्य नव्हे. उलटपक्षीं प्रत्येक गायकानें व गायनाभ्यासूनेंसुद्धां तंतवादनाचा अभ्यास करणें इष्ट असतें. गायनकलेला आवश्यक असणारी सुस्वरता व संगीताचें शास्त्रीय परिज्ञान तंतवादनानेंच पूर्णपणें येऊं शकतें.

सतारशिक्षणाच्या या तिसऱ्या पुस्तकांत खास खानदानी परंपरेच्या मशीदखानी व गुलामरजा बाजाच्या उत्कृष्ट बंदिष्तीच्या दुर्मिळ गती तोड्यासह दिल्या आहेत.

गुलामरजा बाजाची माहिती आपल्या इकडचे बाजूस विशेष नाहीं. हा बाज मशीदखानी बाजाहून वेगळा व तडफदार आहे. याचा सांप्रदाय हल्लीं नामशेष होत आहे. म्हणून या बाजाची योग्य कल्पना येण्यासाठीं या भागांत त्याच्या गती जास्त दिल्या आहेत. पुनः गुलामरजा बाजाच्या गतींतसुद्धां बंदिष्तीमध्यें झाल्या असलेल्या गती फारच दुर्मिळ असतात. अशा गतींपैकीं नमुना म्हणून एक जंगला रागिणींतील गत दिली आहे. गुलामरजा बाजाच्या गती मशीदखानी गतीपेक्षां तालाच्या बंदिष्तींत अवघड असतात. लयीचें ज्ञान चांगलें असलें तर मात्र त्या गती सुलभतेनें वाजवितां येतील. मागील दोन पुस्तकांचा अभ्यास झाल्यानंतर या गती वाजविण्याची पात्रता विद्यार्थ्यांमध्यें येईल.

सतारीचें अंतिम साध्य वाद्यांत आलाप घेतां येणें, म्हणजे मींडदारी किंवा जोडवादन हें होय. हें रागज्ञानाचें दर्शक आहे व तें प्रत्येकानें आपल्या प्रतिभेनें साध्य करावयाचें आहे. त्याचे मार्ग मात्र पुष्कळांना माहीत नसतात. ते या पुस्तकांत दिले आहेत. मात्र स्थलसंकोचास्तव ते अतिसंक्षेपानें देणें भाग पडलें. यापुढें चवथ्या पुस्तकांत आलापदारीविषयीं जास्त विवेचन देण्याचा विचार आहे. त्यातील उच्च वादनाच्या अभ्यासांत तशाच दर्जाच्या गतीहि [दोन्ही बाजांच्या] देऊं.

सुशिक्षित अभ्यासकाला आर्य संगीताची प्राचीन परिस्थिति जाणण्याची इच्छा असते, तिला अनुसरून प्राचीन संगीतांतील माहिती येथें [अर्थात् अतिसंक्षेपानें] दिली आहे. प्राचीन ग्रंथातलें संशोधन करून त्यांतील सर्व एकंदर विषयांची संगतवार माहिती व प्रयोग आम्ही पुढेंमागें प्रसिद्ध करणार आहों. त्यांत भरत, रत्नाकर, मतंग इ० प्राचीन मान्य ग्रंथांतील श्रुतिग्राममूर्छनादि सर्व विषयांचें संशोधन स्पष्टीकरणासह द्यावयाचें आहे. तें अखिल विद्वज्जनांपुढें शक्य तितकें लवकर ठेऊं अशी आशा बाळगतों.

दादर,
एप्रिल १९३८

कृष्णराव गणेश मुळे.

भारतीय वृंदवादन

नुकतेंच सुरू झालेलें आपल्याकडील वृंदसंगीत किंवा Orchestral Music याचें प्रचलित स्वरूप आपल्या आर्य संगीताच्या रागदारीचें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्यास पोषक नाहीं असें आम्हास वाटतें. रागदारीचें वैशिष्ट्य कायम ठेऊन वृंद कसा बनेल याचा विचार झाला पाहिजे. वृंदामध्यें चतुर्विध वाद्यें कोणत्या प्रकारचीं असावीत, त्यांत प्रमुख कोणतीं व उपरंजक कोणतीं असावींत या गोष्टी कलायुक्त रचनात्मक दृष्टीनें विचारपूर्वक ठरविल्या पाहिजेत. प्राचीन कालीं आर्यांचेंहि वृंदसंगीत होतें. त्याचाच धागा घेऊन तो सध्यांच्या परिस्थितीशीं जुळवून आर्यांचीच खुद्द म्हणतां येईल अशी वृंद संगीताची प्रथा पाडावयास पाहिजे. या विषयावर आम्ही बरीच पूर्वतयारी करून ठेवली आहे व यथाकालीं तद्विषयक सर्वांगपरिपूर्ण असें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची आमची मनीषा आहे. त्या पुस्तकांत प्राचीन आर्य संगीतांतील वृंदसंगीताचा प्रचार समजावून देऊन त्या धर्तीवर सध्यांच्यासाठीं भारतीय वृंदाच्या विविध रचना व त्यांचेसाठीं विविध रागदारीचें संगीत आम्हास प्रसिद्ध करावयाचें आहे.

वाचकांस नम्र विनंति

खानदानी शुद्ध राग–बंदिष्तीच्या मशीदखानी व गुलामरझा [पूरब] बाजाच्या सुंदर गतींचा नोटेशन केलेला सुमारें ३०० गतींचा संग्रह आमचे जवळ आहे. तसेंच उत्तम ठुंबऱ्या, होऱ्या, टपे [मिळून सुमारें ५००] यांचा संग्रह व होनाजी बाळ, सगनभाऊ यांच्या लावण्यातील काव्यप्रचुर, मर्यादित शृंगाराच्या उत्तम चालीच्या सुमारें पन्नास जुन्या लावण्यांचा स्वर-लिखित [notationed] संग्रह हेहि तयार आहेत. या तिन्ही संग्रहापैकीं कोणताहि संग्रह कोणी योग्य मोबदल्यानें छापण्यास तयार असल्यास त्यांनीं कृपा करून आम्हास लिहावें अगर समक्ष भेटण्याची तसदी घ्यावी.

कृष्णराव गणेश मुळे.

मेसर्स गंगाधर आणि बंधु

यांची

ऑर्केस्ट्राकरितां व स्वतंत्र वादनाकरितां बनविलेली

नवीन डिझाइनचीं वाद्यें:—

माधुरी, बालमाधुरी, सुरंगी, स्वरप्रभा,

कौमुदी इ० इ०

हीं सर्व वाद्यें फारच सुंदर, सुशोभित, आवाजदार, मजबूत, आटोपशीर, वागविण्यास निर्धास्त, व मुलें स्त्रिया पुरुष यांच्या प्रत्येकाच्या सोईची असून अतिशय माफक किंमतीची आहेत.

पत्ता:—

वीणावादन संगीत विद्यालय

आचार्यवाडी, पोर्च्युगीज चर्चरोड

दादर

सताराशिक्षण

पुस्तक ३ रें.

प्रकरण १ लें, विविध.

(१) संगीताची आवश्यकता.

मनुष्यमात्राला आपल्या अंतःकरणांतील भावना व्यक्त करणें निसर्गतःच आवश्यक असतें. या भावना शक्य तितक्या सूक्ष्मतेनें व्यक्त करण्याचे जे अनुभवसिद्ध मार्ग आहेत त्यांत ललितकला या प्रमुख होत. शिल्प, चित्र, काव्य आणि संगीत या त्या चार ललितकला होत. [येथें शिल्प म्हणजे मूर्ति घडविणें हें अभिप्रेत आहे.] या चार कला भगिनी कला [Sister arts] समजतात. सर्व ललितकलांचें ध्येय 'भावनेचा मूर्त-विकास' हें एकच आहे. भावनाविकासाचीं साधनें संगीत कलेला सर्वांपेक्षां जास्त आहेत. " शकुंतलेचें पत्रलेखन " ही भावना घेऊन शिल्पकार पाषाणाच्या मूर्तींत प्रियकराला प्रेमपत्र लिहितांना तरुणीच्या चेहेऱ्यावर दिसणारी प्रेमछटा हुबेहूब दाखवूं शकेल. चित्र-काराच्या शकुंतला–पत्रलेखन चित्रांत हा हुबेहूबपणा रंगानें अधिक उठावदार [जणों प्रत्यक्ष तरुणी पत्र लिहीत आहे असें] दिसून नदीप्रवाह, जवळ सखी, वनश्री इ० सजावटही त्यात येईल. काव्यांत कवि या भावनेचा पूर्ण विकास दाखविणारी शब्द-सृष्टि निर्माण करूं शकेल; पण ती दृश्य नव्हे. संगीतकलेंत मात्र गायक गायिका व नट या रूपानें प्रत्यक्षता असल्यानें मधुर कंठानें रागगीतालापांनीं ती भावना प्रेक्षक–श्रोत्यांना अलौकिक रसास्वादाचा पूर्ण आनंद देऊं शकेल. गीत [शब्दसृष्टि] आणि राग [संवादी नादसृष्टि] ही दुहेरी विपुल सामुग्री संगीतकलेजवळ असल्यानें ती ललित कलांत श्रेष्ठ समजली जाते. एक पाश्चात्त्य रसिक तत्त्ववेत्ता म्हणतो—Music takes rank as the highest of the fine arts, as the one which more than any other ministers to human welfare.

मनुष्यप्राण्याच्या आयुष्यक्रमांत संगीतकलेचें शिक्षण आवश्य आहे. मग तें शिक्षण गायन, वादन, नर्तन यापैकीं कोणत्याहि रूपानें असो. प्राचीन याज्ञवल्क्यादि

संगीतकोविदांच्या अनुभवाप्रमाणें संगीत हें मोक्षदायी आहे.* पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञान्यांचाहि अनुभव याच तऱ्हेचा आहे. गटे म्हणतो—

निसर्गाच्या आणि मानवाच्या कर्माचें पर्यवसान केवळ एका ललितकलांत आहे. बाकी सर्व फोल आहे.

संगीताचा शरीरावरहि अतिशय उपकारक परिणाम होतो, हें वैद्यकशास्त्रास पूर्ण संमत आहे. Physical Culture या अमेरिकन मासिकाच्या मार्च १९३६ च्या अंकांत Mme. Bertha Gerster Gardini या अमेरिकन गायन-शिक्षक व गायक विदूषीनें गायनानें प्रकृतीवर होणाऱ्या परिणामाबद्दल स्वानुभवानें एक लेख दिला आहे. त्यांतील महत्त्वाचा भाग येथें देतों.

ती म्हणते—"By singing, the adrenal glands are stimulated and the secretions overflow into the bloodstream recharging the vital organs with new vitality and power. Most important, rhythm restores harmony and equilibrium when the body is choked up with tensions. This is the reason why people often say they are soothed by music. In reality their jangled nerves and frayed sensibility are brought into harmony and integration by the rhythm they hear.

Hysterea सारखे रोग गायनाचे अभ्यासानें बरे होतात हेंहि तिनें प्रयोग करून पाहून प्रतिपादलें आहे.

सारांश, संगीतकला शरीर व मन या दोहोंनाहि उपकारक आहे. ती आरोग्यदायी, परमानंददायी, शांतिदायक अशी मनुष्यमात्रास सर्वतोंपरी कल्याणप्रद कला आहे.

आरंभीं दिल्याप्रमाणें संगीतकलेचें ध्येय लक्षांत घेतलें म्हणजे ज्यांत भावनेचा विकास पूर्णपणें प्रत्ययास येऊन श्रोता-गाता रसप्रतीतीच्या उच्च भूमिकेंत आनंद-मुग्ध होतो तें संगीत उच्च म्हणावें हें कोणीहि मान्य करील. आर्यसंगीतांत नुसतें गीत न म्हणतां तें आलापानें घोळून घोळून म्हणण्याचा जो प्रचार हजारों वर्षे चालू आहे तो गीतभावनेच्या विकासासाठीं आहे, हें अगदीं उघड आहे. नुसतें गीत म्हणण्यानें शब्द-

---

* वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं स गच्छति ॥
दुःखार्तिशोकनिर्वेदखेदविच्छेदकारणम् ।
अपिब्रह्मपदानन्दादिदमप्यधिकं भवेत् ॥

भावना तेवढ्यापुरती उत्कट दर्शविली जाईल; पण आलापांनीं ती हृत्पटलावर मूर्तिमंत उमटेल, म्हणजे ती रसपरिणत होऊन अंतःकरण तन्मयतेनें आनंदमुग्ध बनेल.

पाश्चात्त्य असो वा पौर्वात्य असो संगीतकला ही भावनाप्रधान निसर्गतःच आहे हें सर्वमान्य होय. पाश्चात्य संगीत आलापविहीन वर्तविलें जातें म्हणून त्यांत आर्यसंगीता-सारखी रसप्रतीति येणें शक्य नाहीं. त्या संगीतांत गीतभावनेचें उत्कट दर्शन इतकीच प्रतीति येऊं शकेल.

आपलें तंतुवादन गायनकलेचेंच प्रतिबिंब असल्यामुळें कुशल तंतुवादनांतहि रसिकांना तीच रसप्रतीति अनुभवतां येते.

जिचा देह मोहक अशा संवादरम्य सुस्वरांनीं व तालबद्धतेनें बांधेसुद, जिचें मुख रागसौंदर्यानें इतरास मोह पाडील असें परमसुंदर, ती संगीतकला कोणाला प्रिय वाटणार नाहीं ? ज्यांना संगीताची अभिरुचि नाहीं असे लोक विरळाच असले पाहिजेत. शेक्सपियर म्हणतो कीं—The man that hath no music in himself, nor is moved by concord of sweet sound is fit for treason, stratagems and spoils.

(२) प्राचीन आर्यसंगीत.

प्रचलित उत्तर हिंदुस्थानी किंवा हिंदी संगीत हें आपल्या प्राचीन आर्यसंगीताच्या परंपरेचें आहे म्हणून प्राचीन आर्यसंगीतांतील विषयांचा प्रचलित संगीताशीं निकट संबंध येतो. या करितां प्राचीन संगीताविषयीं योग्य कल्पना येईल इतकी माहिती अभ्यासकाला असणें अत्यंत आवश्यक आहे. ती येथें संक्षेपतः देतों.

आर्यसंगीताचा उगम सामवेदांत आहे. सामवैदिक संगीत मुळांत वैदिक भाषेंत पण वेदपठणाच्या वळणाहून थोडें भिन्न होतें. तें प्रगत होत होत संस्कृत भाषेंत जातिगायनांत [रागरूपांत] आलें. संस्कृतकालचें हें जातिगायन, गीत [प्रबंध], वाद्य, व नृत्य या सर्वांगांनीं उन्नत झालेलें आढळतें. संस्कृतापासून देशी भाषा उत्पन्न झाल्या त्यांतही रागप्रबंध रचले गेले. या कालापर्यंत वर्तविलें गेलेलें संगीत ‘ मार्गी ’ संगीत असें समजलें गेलें. या मार्गी संगीतांत हल्लींच्या संगीतांतील स्वर-राग-ताल प्रबंध इ. शास्त्रीय विषयाचीं मूल बीजें आहेत. मार्गी संगीताचा भरतमुनीकृत भरतनाट्य हा एकच ग्रंथ आज उपलब्ध आहे. यानंतर सुमारें हजार बाराशें वर्षांत मार्गी संगीताचें रूपांतर होऊन तें देशी संगीत या नांवानें प्रचारांत समजलें गेलें. इ. स. १२ वें शतकांत शार्ङ्गदेव पंडितानें लिहिलेल्या संगीत रत्नाकर या महत्वाच्या आकर ग्रंथावरून या रूपांतराचें अनुमान करतां येतें. शार्ङ्गदेवानें भरतनाट्यांतील सर्व विषय देऊन तत्कालीन देशी संगीतांतील राग-ताल हे विषय नवीन दिले आहेत. भरतकालीं रागविषय **जाति** या रूपानें होता. भैरव, हिंडोल अशी रागनामें भरतानंतर देशी संगीतांत आलेली आहेत असें दिसतें.

प्राचीन संगीतप्रचारांत वीणावादन आणि गायन एकत्र होत असे. प्राचीन गायक स्वतः वीणा वाजवून गात असत. हा प्रचार आधीं लक्षांत घेतला म्हणजे प्राचीन संगीतांतील ग्राममूर्च्छनादि विषय लवकर लक्षांत येतात. प्राचीन विषय संक्षेपानें खालीं दिल्याप्रमाणें—

[१] **श्रुति**—हा विषय प्राचीन भरतादि शास्त्रवेत्त्यांनीं चतुरतेनें सिद्ध केला आहे. गायन–वादनक्रियेंतील आद्य घटक सप्तस्वर [संवादी नाद] - षड्ज, ऋषभ, गांधार इ० होत. या प्रत्येक दोन स्वरांमधील उच्चतेचें अंतर मधल्या अगदीं जवळजवळच्या स्वरांनींच दर्शवून त्या स्वरांना **श्रुति** हें शास्त्रीय पारिभाषिक नांव प्राचीन शास्त्रकारांनीं दिलें व षड्ज हा चतुःश्रुतिक आहे, म्हणजे मागील निषादापासून चार सूक्ष्म अंतरांच्या चार स्वरांनीं चढता आहे असें ठरविलें. म्हणजे श्रुति हें स्वप्तस्वरांची चढेली समजण्याचें माप होय. या श्रुति निषादापासून पुढील निषादापर्यंत बावीस ठरविल्या व त्यांना तीव्रा कुमुद्वती, मंदा, छंदोवती इ. क्रमानें बावीस नांवें देऊन चौथी छंदोवती श्रुति हाच ' षड्ज स्वर ' होय असें म्हटलें. सातवी श्रुति रतिका ही ऋषभ ठरली. याचप्रमाणें सातहि स्वर श्रुतींतच गोवले. अर्थांत गायन–वादनांत या श्रुतींचा प्रत्यक्ष स्वर म्हणून उपयोग आहे व दोन स्वरांमधलें स्वरांतर दाखविणें हा दुसरा उपयोग आहे. व अशा दुहेरी उपयोगामुळें ' श्रुति–स्वर ' हा महत्त्वाचा शास्त्रीय विषय ठरला गेला.

मि. क्लेमेंट यांनीं रत्नाकर या ग्रंथाचें जें संशोधन केलें तें श्रुति–स्वर यांना त्यांनीं गणित लावलें हें होय. [स्वरगणिताविषयीं पुढील प्रकरण २ रें पहा.]

प्राचीन भरतनाट्यादि ग्रंथांत या बावीस श्रुति चतुःसारणा या एका विशिष्ट प्रयोगानें सिद्ध केल्या आहेत. त्या सारणा मुमुक्षूंनीं ग्रंथांत पाहाव्या. तसेंच प्रो. आचरेकर यांच्या ' मत्सरीकृता मूर्छना ' या पुस्तकांत त्यांनीं दिलेल्या नकाशांत पहाव्या.

श्रुतीची व्याख्या आपणांस शास्त्रीयपणानें अशी देतां येईलः—**श्रुति**—म्हणजे सप्तस्वरांतील जवळजवळच्या दोन स्वरांमधील चढतें अंतर दर्शविणारे व [प्रचारांत कोमल अतिकोमल अशा नांवानीं समजले जाणारे] संवादतत्त्वानें स्वीकारलेले गायनोपयोगी स्वर.

प्राचीन शास्त्रकारांनीं एकवाक्यतेनें एकंदर श्रुति २२ ठरविल्या. खाली दिलेल्या नकाशांत श्रुति व स्वर वीणेवर दर्शविले आहेत. वीणेवर प्राचीन प्रचारांतल्या स्वरांचे पडदे बांधले आहेत.

प्राचीन भरतकालीन वीणा.

(श्रुति स्वर–ग्राम)

	श्रुति	स्वर नांवें	पडदे (नी ची तार)	(म ची तार)		ष.ग्रा. स्वर	मध्यम ग्रामस्वर	हिंदुस्थानी संगीताचे स्वर
०		शु. नि				नी	नी	सा
१	तीव्रा	कै. नी	———	—	१	०	०	०
२	कुमुद्वती	काक.नी	———	—	२	०	०	०
३	मंदा	च्यु. ष.	———	—	३	०	०	०
४	छंदोवती	षड्ज	———	—	४	सा	सा	रि
५	दयावती					०	०	०
६	रंजनी					०	०	०
७	रक्तिका	ऋषभ	———	—	५	रि	रि	ग
८	रौद्री					०	०	०
९	क्रोधा	गंधार	———	—	६	ग	ग	म
१०	वज्रिका	साधा.गं.	———	—	७	०	०	०
११	प्रसारिणी	अंतर गं.	———	—	८	०	०	०
१२	प्रीति	च्यु. म.	———	—	९	०	०	०
१३	मार्जनी	मध्यम	———	—	१०	म	म	प
१४	क्षिति					०	०	०
१५	रक्ता					०	०	०
१६	संदीपनी	च्यु. पं.	———	—	११	०	प	ध
१७	आलापिनी	पंचम	———	—	१२	प	०	०
१८	मंदंती					०	०	०
१९	रोहिणी					०	०	०
२०	रम्या	धैवत	———	—	१३	ध	ध	नि
२१	उग्रा					०	०	०
२२	क्षोभिणी	निषाद	———	—	१४	नि	नि	सा

(२) **ग्राम**—वरील नकाशावरून स्पष्ट दिसेल कीं, प्राचीन वीणेवर गायन–वादनाच्या उपयोगी अशा स्वरांचे एकंदर १४ पडदे बांधलेले असत. या १४ पडद्यांत षड्जाच्या [पडद्याच्या] आरंभानें स रि ग म प ध नि असे [पडदे] स्वर घेऊन झालेला स्वर समूह 'षड्ज ग्राम' म्हटला गेला. व यांतील मध्यमाच्या [पडद्याच्या] स्वराच्या आरंभाचा म प ध नि स रि ग हा स्वरसमूह 'मध्यमग्राम' म्हटला गेला. व दोन्ही ग्रामामिळूनच्या १४ स्वरांच्या समूहाला 'ग्राम' हें सामान्य नांव शास्त्रकारांनीं दिलें. म्हणजे प्राचीन संगीतांत षड्जग्राम व मध्यमग्राम हीं दोन मुख्य सप्तकें (Standard scales) व्यवहारांत वापरीत व या दोन ग्रामांत मूर्छनांचीं सप्तकें निर्माण करीत. ग्राम मूर्छना हे प्राचीन शास्त्रीय विषय वीणेच्या तंत्राचे आहेत असें स्पष्ट लक्षांत येतें.

(३) **मूर्छना**—प्राचीन संगीत प्रचारांत वीणेवर षड्ज, ऋषभ, गांधार अशा स्वरांच्या पडद्यांतला एकेक पडदा [स्वर] आरंभक स्वर धरीत व त्या स्वरांत वीणेची चिकार मिळवीत. या आरंभक स्वरापासून पुढील सात स्वर क्रमानें आरोही व अवरोही घेऊन त्या सप्तस्वरांत गायनवादन करीत. अशा रीतीनें प्रत्येक स्वराच्या आरंभानें घेतलेले सप्तस्वर त्यांना मूर्छना म्हणत.

प्राचीन वीणेवर तारा नी. व म. या स्वरांच्या मिळून दोन असत व या २ तारांवर सर्व मूर्छना [अर्थात् मूळच्या त्याच पडद्यावर] घ्यावयाच्या असल्यामुळें वीणेच्या सोयीसाठीं १ ली मूर्छना सा ची तर २ री मूर्छना नी. ची घेणें भाग पडलें; म्हणून प्राचीन शास्त्रकारांनीं मूर्छना उतरत्या स्वरारंभानें मानल्या.

संगीतांत 'षड्ज' हा आद्य स्वर होय. तसाच मध्यम हाहि षड्जाप्रमाणेंच त्या कालीं प्रमुखतेनें आद्य वर्तत असे. यामुळें षड्जप्रमुखतेनें ७ मूर्छना व मध्यमप्रमुखतेनें ७ मूर्छना, व अशा २ प्रमुखतेचे २ ग्राम **षड्जग्राम** व **मध्यमग्राम**, असें मूर्छनांच्या सप्तकांचें वर्गीकरण प्राचीन शास्त्रवेत्त्यांनीं मानलें. मध्यमग्रामांत पंचम स्वर हा त्रिश्रुति मानला. कारण आद्यस्वरत्व असलें कीं तो स्वर षड्जप्रतीति देतो. व मूळ ऋषभ त्रिश्रुतिक मानलेला. तेव्हां मध्यमग्रामांत पंचम हा ऋषभस्थानीं आणण्यास पंचमाच्या ३ ऱ्या श्रुतीचा एक पडदा (स्वर) वीणेवर बांधून त्याला च्युतपंचम हें स्वरनांव प्राचीन शास्त्रकारांनीं दिलें. याप्रमाणें मध्यमग्रामांत पूर्वींचा षड्जग्रामांतला चतुःश्रुतिक पंचम त्रिश्रुतिक करणें प्राप्त झालें.

अशा रीतीनें प्राचीन संगीतांतील ग्राम मूर्छना हे शास्त्रीय विषय वीणेच्या तंत्रानें शास्त्रकारांनीं दिलेले आहेत हें स्पष्ट कळून येतें.

प्रत्येक मूर्छना क्रमिक सात स्वरांची. म्हणजे ती एकेक सप्तक आहे. मूर्छनेला आरोह आणि अवरोह असे दोन्ही क्रम आहेत. या क्रमांतून एक किंवा दोन विशिष्ट स्वर वगळून ती मूर्छना ५ स्वरांची [ओडव] किंवा ६ स्वरांची [षाडव] करूनहि गायन–

नगर वाचनालय सातारा
संगणकीकृत

वादनास उपयोगांत घेतल्या गेल्या. तसेंच त्या मूर्छनांत शुद्ध स्वराऐवजीं साधारण गां०, अंतर गां० इ० स्वर घेऊनहि गायनवादनांत त्या उपयोगांत आणल्या गेल्या.

अशा प्रकारच्या विविध मूर्छनांत विशिष्ट चालींची गीतें निर्माण झालीं. त्याच प्राचीन जाति होत.

सरलक्रमाच्या या मूर्छनांना 'शुद्ध ताना' असें नांव आहे. व या मूर्छनांचे व्युत्क्रमानें केलेलें जे पर्याय त्यांना ' कूटताना ' हें नांव आहे. मूर्छनेचे विशिष्ट प्रकारच्या स्वर संदर्भानें आरोही व अवरोही क्रमानें केलेले जे पर्याय त्यांना 'अलंकार' असें नांव आहे. या प्रमाणें एकंदर प्रकारांनीं केलेला जो स्वरप्रस्तार त्याला **तानप्रस्तार** असें नांव आहे. हा तानप्रस्तार आर्यसंगीतांतील आलापक्रियेंत योजला जातो.

(४) गमक—स्वराला जें कंपन देणें किंवा हालवणें त्याला 'गमक' असें म्हणतात. हें हालवणें अनेक प्रकारांनीं करतां येतें. त्या प्रकारांत मींड [एका स्वरावरून अखंड नादानें दुसरा स्वर घेणें], आंदोलन [सावकाश हालवणें], कंप [जलद हालवणें], खसित [एकदम मागले ३।४ स्वर घेऊन पुढला स्वर दाखविणें] इ. १५ प्रकार प्राचीन शास्त्रकारांनीं दिले आहेत. गायनवादनांत गमकयोजना फारच महत्त्वाची आहे. गमक हे रसपोषक आहेत.

(५) जाति—प्रत्येक मूर्छना हा प्राचीन थाट म्हणतां येईल. या थाटांत प्राचीन रागरूपाचीं जीं गीतें त्यांचें वर्गीकरण ' जाति ' या नांवानें प्राचीन शास्त्रांत मानले आहे. ग्रहांशन्यास ही रागतत्त्वें या जातिगायनांतच निर्माण झालेलीं आहेत. षड्जग्रामाच्या व सध्यमग्रामाच्या अशी या जातींची वांटणी केलेली आहे. सात जाति षाड्जी, आर्षभी, गांधारी अशा स्वरनांवाच्या व इतर षड्जमध्या, आंध्री, नंदयती अशा इतर नांवांच्या मिळून दोन्ही ग्रामाच्या १८ मुख्य जाति आहेत. [त्यांचे ओडवषाडवादि पर्यायांनीं पोटभेद सुमारें एकंदर १५० वर आहेत असें दिले आहे]. सारांश, प्राचीन मार्गी गायनांत १५० राग वर्तविले जात असें दिसतें. मात्र त्यांना रागनामें नव्हतीं.

जातिगायन आलापयुक्त होत असे. आलापांत तान, अलंकार, गमक इ. ची योजना असे. प्राचीन संगीतांत प्रबंध [गीतें] हा विषय विस्तृत व नियमबद्ध आढळतो.

प्राचीन संगीतांत मुख्य दोन ताल आढळतातः—चच्चत्पुट व चाचपुट. हे ताल आपल्या दादरा व केरवा याप्रमाणें दिसतात.

इतकें सर्व हें मार्गी संगीत होय.

प्राचीन सर्व संगीतप्रचार वीणाप्रधानतेचा आहे हें मागें दिलेंच आहे. प्राचीन वीणेवर नी म या स्वरांच्या खुल्या तारा असत. प्रचारांतील हिंदुस्थानी बीनेवर मुख्य तारा याच दोन परंतु प्राचीन नी च्या तारेलाच हिंदुस्थानी संगीत षड्जाची तार म्हणतें व या क्रमानें प्राचीन मध्यम हा हिंदुस्थानी वीणेंत पंचम म्हटला जातो. म्हणजे प्राचीन नि स रि ग म प ध नि हे स्वर हिंदुस्थानी संगीतांत अनुक्रमें स रि ग म प ध नि सं असे म्हटले जातात. हें मागील नकाशावरून स्पष्ट दिसेल. या नकाशावरून ग्राम व मूर्छना यांची योग्य कल्पना येईल.

प्राचीन स्वरांचे हें नामांतर भरतकालानंतर [इ. सनारंभानंतर] झालेलें असावें. रत्नाकर स्वराध्याय मूर्छना प्रकरण श्लोक १५ पहा. याच श्लोकाचा उल्लेख वाद्याध्यायांत किन्नरीवीणेच्या वर्णनांत बंगाल रागाच्या लक्षणांत पुनः केला आहे. यावरून सध्यांची हिंदुस्थानी वीणामिलावट व स्वरनांवें किन्नरीवीणावादकांच्या परंपरेंतील असावी असा तर्क होतो.

किन्नर लोक व त्यांचा देश.

[वैदिकधर्म मासिकाच्या ऑक्टोबर १९३५ च्या अंकावरून]

हिंदुस्थान–तिबेट या सडकेनें ५८ मैल उत्तरेस गेल्यावर खमपूर बुशहरची अलीकडील सीमा लागते. त्या सीमेपासून तिबेटपर्यंतचा १५० मैल लांबीचा प्रदेश खमपूर बुशहरच्या रिसायतीचा आहे. येथून ' सराहत ' पर्यंत ' कोची ' नांवाचा प्रदेश आहे. सराहतपासून १२५ मैल उत्तरेकडचा प्रदेश तो किन्नर प्रदेश होय. या प्रदेशास जातांना तिबेटांतील ' षण्मूर्ती ' प्रदेशांतून जावें लागतें. पुढें ' चह्रह् ' रस्ता लागतो. ' चह्रह् ' ह्या ठिकाणपर्यंतच्या टापूंतील लोकांचे चेहेरे मंगोलियन लोकांसारखे दिसतात. परंतु तेंच चह्रह्च्या पुढें सुमारें ३५ मैल गेलें कीं चेहेऱ्याची ठेवण तसेंच भाषा वेष यांतहि फरक पडतो. किन्नरांचे चेहेरे आर्यवंशीय दिसतात. ते वर्णानें गोरे असून रूपानेंही श्रेष्ठ दिसतात. त्यांच्यांत ठाकुरदास रामदास अशी आपल्यासारखीं नांवें असतात. विवाहादि मंगलकार्यांत स्त्रीपुरुष नृत्यगायन करितात. नृत्यगायनाचा त्यांना परंपरागत शोकच आहे.

वरील मिळालेल्या माहितीवरून आम्हास असें वाटतें कीं संगीत रत्नाकर या ग्रंथांत ज्या किन्नर लोकांचा उल्लेख आहे ते हेच असावेत. ही एक संशोधन करण्यासारखी खचित बाब आहे.

(६) **प्राचीन वाद्यविषय**—भरतानें वाद्यविषय अगदीं संक्षेपानें दिला आहे. रत्नाकरानें तो अधिक विस्तृत दिला आहे. तो येथें सारांश रूपानें देतों.

प्राचीन वादनांत उजव्या हाताच्या चार बोटांचा व पंजाचा उपयोग केलेला दिसतो, व वादन नखांच्या आघातांनीं होत असावें असें दिसतें.

प्राचीन वादनांतील उजव्या हाताच्या क्रिया पुढें दिलेल्या प्रकारच्या असतः—१ घात [दा हा बोल]. २ पात [डा हा बोल]. ३ संल्लेख [चिकारीवर करंगळीचा आघात]. ४ उल्लेख [अनामिकेनें आघात]. ५ अवलेख [मध्यमांगुलीनें आघात]. ६ भ्रमर [चारी बोटांनीं आघात.]. ७ संधित [मध्यमा व अनामिका यांनीं उलटा आघात]. ८ छिन्न [करंगळीनें उलटा आघात]. ९ नखकर्तरी [चारी नखांनीं एकसारखा जलद द्रद्रद्र...असा आघात].

डाव्या हाताच्या क्रियाः—१ स्फुरित [पडद्यावर तार हालवणें]. २ खाशित [घसीट घेणें.]

दोन्ही हातांच्या मिळून होणाऱ्या क्रियाः—यांमध्यें हाताचा तळवा, आंगठा, चारही बोटें यांनीं व डाव्या हाताच्या बोटांनीहि तारावर छेड इ. क्रिया असून त्यांना घोष, रेफ इ. पारिभाषिक नांवें आहेत. तसेंच गमकयुक्त क्रिया व निरनिराळ्या बोलांच्या रचना याहि छंद, धारा, कैकुटी, करण, व्यंजन इ. पारिभाषिक नांवांनीं दिलेल्या आहेत. गायन, वादन, नर्तनांत निरनिराळ्या लयभेदांनीं वर्तविलीं जाणारीं गीतें किंवा गति यांना नांवें दिलीं आहेत व तो विषय स्वतंत्र दिला आहे. स्वतंत्र वाजविल्या जाणाऱ्या वाद्यांतील आश्रावणा आरंभविधि इ. १० विषय प्रतिपादिले आहेत. अशा प्रकारें प्राचीन वाद्यविषयहि शास्त्रीय नियमबद्ध प्रक्रियेनें विस्तृतपणें प्रचारांत होता.

अनेक वीणा एकत्र वृंदानें वाजविणें हाहि प्रचार प्राचीन संगीतांत आढळतो. यांत एक वीणा प्रमुख व इतर वीणा मुख्य मत्तकोकिल या वीणेच्या उपरंजक असत. वृंदांना भरतकालीं ' कुतप ' असें नांव असे. गायकवृंद, गायिकावृंद, ततवृंद, अवनद्धवृंद असे वृंदांचे प्रकारहि असत. सर्व वृंदांत तंतुवाद्यें सुषिर वाद्यें असत.

सारांश प्राचीन संगीतांतील वीणावादन कुशलतेचें व निरनिराळ्या पद्धतीनीं जनरंजक वर्तविलें गेलेलें आढळतें.

प्राचीन कालचा संगीतकलेचा अभ्यासी कसा आहे तो पहा; वीणावादनांत त्याच्या हातांची तयारी अशी असेः—

वांछानुगौ दृढौ व्यक्तौ स्निग्धौ दृढनखौ लघू ।
विधायांगुलिसंचारौ स्वेदहीनौ जितश्रमौ ।
युक्तप्रहारौ तौ प्रोक्तौ करौ दशगुणाविति ।

भावार्थः—त्याचे हात प्रमाणशीर, इच्छेप्रमाणें वाद्यावर चालणारे [इतके घटलेले], बोल व कुशलक्रिया स्पष्ट काढणारे, हाताचीं बोटें चाळविण्यांत तरबेज झालेलीं. हातांना घाम येत नाहीं. कितीहि परिश्रम केले तरी हातांना थकवा येत नाहीं. हवे तेच बोल काढणारे.

अशा तऱ्हेचे अभ्यासक मुसलमान असतात म्हणून त्यांच्या हातून संगतिकलेचें संरक्षण केलें गेलें हें प्रत्येक अभ्यासकानें ध्यानांत घेतलें पाहिजे.

(७) प्राचीन संगीतपद्धति—प्राचीन संगीत दोन पद्धतीनीं वर्तविलें जात असे. त्या पद्धतीना गीति हें सामान्य नांव आहे. पहिली पद्धति ताल दृष्टीनें गीत वर्तविण्याची असे व यांत मागधी, अर्धमागधी, संभाविता पृथुला असे प्रकार असत. हे प्रकार लयीच्या पर्यायानें असत. आपलें धृपद ठायींत, दुगणींत, आडलयींत व अगदीं विषम लयींत म्हणण्याचा जो प्रचार आहे तो वरील गीतीच्या परंपरेंतील आहे असें स्पष्ट दिसतें.

दुसरी पद्धति स्वरदृष्टीची. या पद्धतींत गीतांतील मूळ स्वररचनेला गमक अलंकारादि कुशल क्रियांनीं नटवून तें गीत स्वरसौंदर्ययुक्त वर्तविण्याची असे. या गीति पांच असून त्यांत ५ ग्रामराग वर्तविले जात. त्या गीति–शुद्धा, भिन्ना, गौडी, वेसरा

आणि साधारणी. हल्लींच्या संगीतांत शुद्ध स्वरसप्तकें व कोमल तीव्र स्वरांचीं सप्तकें घेऊन त्यांत अलंकृत स्वररचना घालून ज्या ख्याल टपा ठुंबरी इ. प्रबंधरचना प्रचारांत आहेत त्यांच्या गायनपद्धति वरील पांच गीतीच्या परंपरेच्या आहेत असें स्पष्ट दिसतें. यावरून प्रचलित हिंदुस्थानी संगीत हें प्राचीन आर्यसंगीतच होय असें पूर्ण लक्षांत येतें.

रत्नाकर कालीं देशी संगीत होतें. यांत सुमारें २०० वर ताल दिले आहेत. आर्यांची नृत्यकला इ. स. पूर्वींच पूर्णावस्थेंत असावी हें भरतनाट्यावरून दिसतें. यावरून आर्यसंगीत इ. सनारंभींच पूर्ण कलायुक्त वर्तविलें जात होतें.

(३) प्रचलित उत्तरहिंदुस्थानी संगीत

गेलीं चार शतकें हिंदुस्थानी संगीत हें ‘ दरबारी संगीत ’ बनून गेलेलें आहे. मुळांत आर्यसंगीत अनेक प्रसंगांचें त्या त्या निरनिराळ्या स्थलांचें, निरनिराळ्या समयानुसार निरनिराळ्या भावनांना अनुसरून, निरनिराळ्या प्रबंधांत रचलेलें असें वर्तविलें गेलेलें आहे. हे सर्व प्रसंग किंवा स्थलें एका नाट्यमंडपांत दर्शवितां येतात म्हणून ‘ रंगभूमी ’ ही संगीतकलेला अनुकूल असें जाणून प्राचीन भरतासारखे परम रसिक संगीतप्रवर्तक यांनीं **नाट्यांत** संगीतकलेचा उपयोग यशस्वी रीतीनें करून दाखविला. इतकेंच करून न थांबतां त्याचें शास्त्र लिहून ठेवलें. हा त्यांनीं आर्यसंगीतावर केवढा उपकार केला आहे ?

पुढें मात्र मुसलमानी अमलांत संगीतकलेला मुख्यतः शोकमौजेकरितां दरबार हें एकच स्थल प्रमुखतेनें मिळालें. अर्थांत तशा तऱ्हेच्या दरबारांत संगीतकलेला श्रृंगार या एकाच रसाचें पोषण करतां आलें व श्रृंगारपर प्रबंधांच्या रचनेकडे रागगायन वळलें. ध्रुपद गीतेंहि पुष्कळ श्रृंगारपर रचलीं गेलीं. तथापि याहीपेक्षां एक पाऊल पुढें टाकून पुढील ठुंबरी टप्पा ख्याल प्रबंधांनीं हा श्रृंगार सर्वांगांनीं नटविला. अशा रीतीनें दरबारी संगीतानें श्रृंगारपूर्ण गायकी प्रचारांत आणली व तीच अद्याप चालू आहे.

श्रृंगार कां होईना पण तो प्रतिभापूर्ण गायकीनें प्रचारांत आणणाऱ्या सदारंग अदारंगादि ख्याल प्रबंध रचणाऱ्या गायकांना धन्यवाद द्यावे तितके थोडे आहेत. व ती तशाच प्रतिभेनें परंपरेनें प्रचारांत ठेवणाऱ्या पुढील पिढ्यांतल्या गायकांनाहि धन्यवाद दिले पाहिजेत. अशाच गायकांना ‘ खानदान ’ ही पदवी दिली गेली. ही खानदानी गायकी श्रृंगार भावनांचा विकास करणारी असली तरी त्यांत संगीतकलेचें ध्येय अती श्रवणरम्य व परिणामकारक साध्य केलें आहे. ख्यालाच्या अस्ताई [स्थायी] अंतऱ्यांतील सुंदर लहानसें काव्य व त्या काव्यांतील शब्दांत रागस्वरांची भावदर्शक स्वरगुंफा सूक्ष्मपणें पाहिली म्हणजे ख्याल रचणाऱ्या गायकांचें रागज्ञान, तालज्ञान, रसभरित प्रतिभा, काव्यस्फूर्ति या गुणांचें कौतुक वाटतें. पुनः एकाच रागांतल्या निरनिराळ्या ख्यालरचनांत ही प्रतिभा स्वयमेव रसभरित व विकसित आहे व तिनें भावनांचा विकास निरनिराळ्या गमक–अलंकारांनीं विविधतेनें फार श्रवणरम्य केला आहे. अशा चिकित्सक दृष्टीनें ख्याल प्रबंधाची रचना पाहिली म्हणजे इतकें उच्च प्रतीचें रागगीत इतरत्र कोणत्याहि संगीतांत

नाहीं असें तुलनेनेंहि दाखवितां येतें. ठुंबरी हा प्रबंध स्त्रीगीत असला तरी त्यांत शृंगारांतील ललित भाव फारच चतुरतेनें स्वररचित केलेला आढळेल. इतका कीं त्याचें कौतुकच करावें. यांतहि खानदानी आहे हेंहि लक्षांत येतें. सारांश, ज्याला खानदानी किंवा उच्च संगीत Classical Music म्हणून हल्लीं समजतात तें धृपद, ख्याल, ठुंबरी, टपा या हिंदी भाषेंतील शृंगारपर प्रबंधांचें रागगायन होय. उच्चप्रतीच्या ख्याल गायकींत प्रथम अस्ताईचें अर्थपूर्ण श्रवणरम्य गायन करणें, त्यानंतर त्यांतील शब्दार्थानुसार रागप्रतिभेनें भावनाविकासदर्शक लहान लहान असे आलाप घेणें, उत्तरोत्तर गमकालंकारांनीं ते आलाप रसप्रतीत बनवीत बनवीत रसपूर्णतेंत तानपलट्यांनीं कंठस्वर नृत्यांत त्यांचे पर्यवसान करणें, अशी शिस्त आहे. खानदानी गायकीची ही शिस्त फार योग्यतेची व उच्चप्रतीची होय, व यालाच रागगायन म्हणणें योग्य होय.

प्रचारांतील गायक, ज्यांना चिजांचा अर्थ काय आहे हें माहीत नाहीं, त्यांनीं केलेलें गायन तें कशाचें गायन म्हणतां येईल ?

तंतवादनांतहि हीच शिस्त उच्च प्रतीच्या वादनांत असावी लागते. गायनप्रबंधांत जसे ख्यालप्रबंध तसे सतारवादनांत मशीदखानी गती होत.

धृपद गायनपद्धति मुख्यतः लयदृष्टीची असल्यानें त्यांत दुगण आड कुआड अशा लयभेदांनीं ती वर्तविली जाते. तथापि या पद्धतींत आरंभीं आलापांनीं राग वर्तविणें हें उच्च गायन आहे.

वीणेसह गायन करणें हा संगीत वर्तविण्याचा प्राचीन कालचा प्रचार हिंदुस्थानी संगीतांत नाहीं. प्रचलित हिंदी संगीतांत गायनाच्या साथीला बीन सतार इ. वीणा घेत नाहींत. केवळ तंबुऱ्याच्या संवादी स्वरांच्या तारांचा नाद चालू ठेवून त्या नादलहरींच्या मंडलांत मुक्तकंठानें गायन करावयाचें; व वीणावादन [बीन सतार इ. वादन] सुद्धां तंबुऱ्याच्या साथीनें करावयाचें असा प्रचार आहे. हा तंबुऱ्याचा प्रचार रत्नाकराचे वेळीं होता. अर्थात् तो रत्नाकरापूर्वीच कोणत्या तरी सांप्रदायांत चालू असला पाहिजे. अर्थात् प्राचीन वीणेवरील ग्राम मूर्छनांची वीणेच्या तंत्राची शास्त्रीय परिभाषा, स्वतंत्र तंबुऱ्यावरील गायन प्रचारांत नाहींशी झाली. कारण सर्व मूर्छना षड्जाच्या आरंभाच्या झाल्या. म्हणजे षड्ज हा 'अचल' झाला. त्या थाट रूपानें हल्लीं आहेत. प्राचीन मूर्छनांत सुद्धां आरंभक स्वर निसर्गतः षड्जत्वच प्रतीत करी. तथापि शास्त्रकारांना तत्कालीन प्रचारामुळें वीणेच्या तंत्राचें ग्राममूर्छनांनीं शास्त्र द्यावें लागलें. तंबुऱ्यामुळें हिंदुस्थानी संगीतात आद्य स्वर हाच सर्व गायनवादनक्रियेचा आरंभक स्वर आहे व ओडवषाडवादि सर्व प्रकारच्या मूर्छना रागक्षेत्रांच्यारूपानें आहेत. हिंदुस्थानी संगीतानें त्यांचें ओडवसंपूर्ण षाडवसंपूर्ण असेहि नवे मिश्र प्रकार बनविले आहेत. [प्राचीन संगीतांत हे प्रकार दिसून येत नाहींत.] प्राचीन वीणेवरील नी म या मोकळ्या तारा हिं. संगीतांत अनुक्रमें षड्ज पंचम समजल्या. प्राचीन सप्तस्वर श्रुत्यंतर दृष्टीनें नी – ते नी आहेत ते प्रचलित सांप्रदायानें सा ते सां

म्हटलें व षड्ज स्वयमेव ज्या श्रुतींत आहे तीच त्याची श्रुति ठरविली. प्रचलित सांप्रदायांत पंचमहि अचल मानला तो तंबुऱ्याच्या संवादास्तव हें आतां लक्षांत येईल.

(४) इतिहासप्रसिद्ध हिंदुस्थानी गायक तानसेन व त्यांचे गुरु हरिदासजी

हिंदुस्थानी संगीतांतील ध्रुपदगायनपद्धति ही प्राचीन आर्य गायनपद्धतीच्या परंपरेंतील शास्त्रीय गायन-वादनपद्धति होय व ही हल्लीं आद्य समजली जाते. या पद्धतीची परंपरा चालू असतां आर्य संगीत केवळ योगायोगानें मुसलमानांच्या परंपरेंत गेलें. या पद्धतीचा सर्वमान्य गायक '**तानसेन**' हा जातीनें मूळ ब्राह्मण होय. याच्या मुसलमानी धर्मांतरानें पुढील परंपरा याच्या वंशांत चालू झाली ती [मुसलमानी] परंपरा 'खान' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तानसेन हा हिंदुस्थानी गायन प्रचारांत आद्य आचार्य मानतात याचा त्रोटक इतिहास असाः—

तानसेनाचा जन्म ग्वाल्हेर संस्थानांतील **बेहट** या गांवीं इ. स. १५३० मध्यें झाला. याच्या बापाचें नांव मृकुंड पंड्या, हा जातीनें कनोजा-गौड ब्राह्मण होय. त्या वेळीं ग्वाल्हेर येथील राजा मानसिंग हा संगीतप्रेमी व स्वतः ध्रुपदगायक होता. त्यानें आपल्या राजधानींत संगीत शाळा स्थापिली होती. या शाळेंत संगीत शिक्षणाकरितां '**महंमद घौस**' नांवाचा उत्तम गायक ठेवला होता. महंमद घौस हा तेथें साधुपुरुष म्हणून समजला जात असे. मृकुंड पंड्या महंमद घौसच्या आशिर्वादानें आपल्याला पुत्र झाला असें मानीत असे. तानसेनाचा कंठ लहानपणीच अत्यंत मधुर असे. तें जाणून मृकुंड पंड्यानें तानसेनला संगीत-शाळेंत घातलें. तानसेनाच्या मधुर कंठावर मोहित होऊन महंमद घौस यानें आपली विद्या संपूर्ण देण्यासाठीं त्याला [आपला विडा खाऊं घालून ?] मुसलमान केलें असें म्हणतात. तानसेनाचें गायन व त्याच्या कंठाचा प्रभाव याची प्रसिद्धि सर्वत्र झाली. रीवा संस्थानचा राजा **रामचंद्र** यानें तानसेनास बोलावून आपले आश्रयास ठेवलें. तानसेनाच्या कंठाच्या प्रभावानें त्याचें गायन इतकें अपूर्व होत असे कीं, त्या त्या प्रसंगीं त्याला राजाकडून लक्ष लक्ष होन इनाम मिळत. दिल्लीपति बादशहा अकबर यानें तानसेनाची कीर्ति ऐकून रीवा राजाकडून आपल्या दरबारीं बोलावून घेतलें. पहिलेंच गाणें ऐकून अकबर व सर्व दरबार चकित झाला. अकबरानें तानसेनास तात्काल लक्ष होन इनाम दिले व त्यास आपले आश्रयास कायमचे ठेवून घेतलें.

ऐने अकबरी लिहिणारा **अबूल फजूल** लिहितो कीं, "तानसेन नदीतीरीं गाऊं लागला असतां नदीतील मासे वर उसळी मारून वाळूवर पडून रहात. अरण्यांत [बादशहाचे स्वारीबरोबर असे तेव्हां] गात असतां क्रूर विषारी प्राणी भोंवतीं गोळा होत. एकदां नदी तीरावर बादशहाच्या आग्रहास्तव त्यानें **दीपक राग** गाइला तेव्हां नदीचें पाणी वर उस-

लागून त्यांतून सर्वत्र अग्निज्वाळा निघत आहेत असें प्रत्यक्ष दिसलें. असा अपूर्व गायक हजारों वर्षांत निर्माण झाला नाहीं. ''

तानसेन इ. स. १५८९ [कोणाच्या मतें १६१०] त मृत्यु पावला. त्याची कबर ग्वाल्हेरीस आहे. तानसेन आपल्या मृत्यूपूर्वी ग्वाल्हेर येथें परत केव्हां आला तें समजत नाहीं.

तानसेनानें ' हरिदासजी ' या साधुपुरुषापासूनहि गायनकलेचें शिक्षण घेतलें असें म्हणतात. हरिदासजी हा साधुपुरुष मूळ पंजाबांतील चरोन्दग्राम येथील रहाणारा. याचें लग्न झालें होतें तरी तो विरक्त असे. आपले कुटुंब, बंधु, माता यांना सोडून फिरत फिरत तो वृंदावन येथें आला. तेथें त्याला निकुंजविहारीचा साक्षात्कार झाला व तेथेंच तो तमाल-वृक्षाखालीं राहिला. या स्थानाला त्यानें **निधवन** असें नांव दिलें व तेथें मंदिर बांधलें. अकबराला तानसेनानें आपल्या गुरू हरिदासजीचें गाणें ऐकविलें असें म्हणतात तें येथें. हरिदासजीचा जन्म संवत् १५६६ व मृत्यु संवत् १६१० नंतर झाला.

तानसेनानें ' रबाब ' हें वाद्य निर्माण केलें असें म्हणतात. त्याला बीनवादन अवगत होतें. तसेंच त्यानें संगीत सार, रागमाला हे ग्रंथ लिहिले.

(५) सतारीचा मूळ उत्पादक अमीर खुशरू

हा महंमद सैफुद्दीन याचा पुत्र. याचा जन्म इ.स. १२५३ मध्ये झाला. हा तत्कालीन दिल्लीपति (गुलाम घराण्यांतील) ग्यासुद्दीन याच्या पदरीं राहिला. थोड्याच कालांत गुलाम घराणें नष्ट होऊन खिलजी घराणें दिल्लीच्या तक्तावर आल्यावर अमीर खुशरू हा अल्लाउद्दीन खिलजी याचे पदरीं राहिला. विजयनगरावरच्या स्वारींत अल्लाउद्दीनानें अमीर खुशरूला आपल्या बरोबर नेलें होतें. अमीर खुशरू हा स्वतः गायनवादनकला उत्तम जाणणारा होता. याची संगीत–ग्राहक शक्ति विलक्षण होती. विजयनगरच्या राजाच्या पदरीं अस-लेला प्रसिद्ध गायक गोपालनायक याचें गाणें एकदांच ऐकून त्यानें त्याच्याशीं पैज लावून त्याला त्याच्या पद्धतीचे परंतु स्वतः बुद्धिमत्तेनें नानाविध कुशल क्रियांनीं मंडित असें हिंदी--उर्दू भाषेंत गायन करून त्याला जिंकिलें. अर्थात् गोपालनायकाला विजनगराहून अल्लाउद्दीनबरोबर दिल्लीस यावें लागलें व तो दरबारीगायक म्हणून तेथें राहिला.

बीनेवरून सतार हें ३ तारांचें वाद्य अमीर खुशरूनें बनविलें. तीन तारांचें वाद्य म्हणून [से = तीन] ' सतार ' हें नांव त्यानें दिलें. अमीरखानी म्हणून ज्या साध्या सोप्या गति दा दिड दा डा दा दा डा या ठराविक साचाच्या बोलांनीं असतात त्यांचा कर्ता हाच असावा. यानें ७२ ग्रंथ लिहिले आहेत असें म्हणतात. हा इ.स. १३२५ मध्यें मरण पावला.

ख्याल गायन पद्धतीचा मूळ उत्पादक अमीर खुशरू आहे असा इतिहास आढळतो. तथापि त्याचीं कवनें कोणतीं हें समजण्यास मार्ग नाहीं. सदारंग अदारंग ही गायक जोडी महंमदशहा बादशहाचे पदरीं होती. यांनीं केलेलीं कवनें अद्याप प्रचारांत आहेत.

सदारंगालाच प्रचारांत ख्यालाचा आद्यकर्ता असें मानतात. तथापि ही ख्यालपद्धति सदारंगाच्या पूर्वींचीच असावी व सदारंगानें ती दरबारांत स्वतःच्या कवनांनीं प्रभावपूर्ण गाइली असावी हेंच अनुमान ग्राह्य ठरतें.

तानसेनाच्या वंशांतील गायकांची परंपरा पुढें कशी चालली याबद्दल इतिहास नाहीं. मुसलमान गायक तानसेनाच्या वंशाशीं आपला संबंध आहे असें सांगत असतात. तानसेनाच्या परंपरेंत बीनकार निर्माण झालेले आढळतात. बीनवादनांत ध्रुपद गायनाची पद्धति अद्याप आहे. बीनकारांच्या परंपरेंत पुष्कळ प्रसिद्ध व्यक्ति होऊन गेल्या. त्यांचे इतिहास नाहींत. अगदीं अलीकडील प्रसिद्ध बीनकार व सतारिये यांची यादी माहिती-करितां देतों.

बीनकार—वंदेअलीखां, अलीहुसेन, मौलाबक्ष, विश्वनाथबुवा काळे, बाळकृष्णबुवा नाटेकर, अण्णासाहेब घारपुरे, मुरादखां, मनवरखां.

सतार वादनकार—अमीरखां [तानसेन वंश], घसीटखां, बिच्छूखां, भवानराव पिंगळे, बरकतउल्ला.

सरोदिया—अजगर अली.

वरील तंतकाराशिवायहि इतर तंतकार होऊन गेले व हल्लींहि आहेत. महाराष्ट्रांत आलेले तंतकार तेवढे वर दिले आहेत. हे सर्व आज दिवंगत आहेत.

प्रकरण २ रें.

उच्च शास्त्रीय विषय.

(१) स्वयंभु नादश्रेणी.

जव्हारीदार वीणेची षड्जाची तार छेडली असतां, तिचा नाद विझेपर्यंत तिच्यांतून अनेक स्वरांची माला क्रमानें [सां, पं, सां, गं, सां इ.] आपोआप वाजलेली ऐकूं येते. तिला **स्वयंभु नादश्रेणी** [इंग्रजीमध्यें upper partials] म्हणतात.

वीणेवरील तार छेडल्याबरोबर प्रथम ती सबंध स्पंदन पावते. नंतर पुढल्या प्रत्येक क्षणीं तिचे क्रमानें २, ३, ४, असे सारखे भाग पडतात व असा वेगवेगळा भाग स्पंदन पावून त्यांतून वर दिलेले स्वर ऐकूं येतात. [२ भागांनीं सां; ३ भागांनीं पं; ४ भागांनीं चौथ्या सप्तकांतील-चौपटीचा-सां; ५ भागांनीं चौपटीचा गं; इत्यादि.] तंबुऱ्याच्या खर्जाच्या तारेंत गांधार पंचम ऐकू येतात ते यामुळें. साधारणपणें आपल्या कानाला ५।६ भागांपर्यंतच्या स्वरांपेक्षां जास्त ऐकू येण्याची पात्रता नसते. पाश्चात्त्यांनीं नादश्रवणयंत्र बनविलें आहे त्यांत १६ भागापर्यंतचे स्वर ऐकूं येतात असें समजतें.

सतार उत्तम मिळवितां येण्यास व स्वरांचें उत्तम ज्ञान होण्यास वरील स्वयंभु स्वरश्रेणीकडे सूक्ष्मतेनें कान देण्याची फारच आवश्यकता आहे. तंबुरा सतार इ. वाद्यांच्या

तारा जव्हारीदार कराव्या लागतात त्याचें कारण हेंच कीं त्यांतील नादश्रेणी ऐकूं आल्यानें तीं तीं वाद्यें सुरीलीं मिळविणें सुलभ होतें. म्हणून जव्हारी म्हणजे काय तें सांगितलें पाहिजे.

(२) जव्हारी.

आर्यांच्या सतार बीन इ. वाद्यांत जव्हारी ही एक फार महत्त्वाची बाब आहे. या वाद्यांतील घोडी [Bridge] पाटासारखी चपटी पाठ असलेली असते, व त्या पाठीवरून तारा गेलेल्या असतात. घोडीच्या पाठीवरून गेलेल्या या तारा छेडल्या तर त्यांतून भ्रमरगुंजारवासारखा दीर्घ नाद ऐकूं येतो. मात्र असा गुंजनरुप नाद निघण्यास घोडीचा पृष्ठभाग सपाट आकाराचाच असावा लागतो. तारेंत गुंजनधर्म निर्माण करणें याला वाद्याची ' जव्हारी खुलविणें ' किंवा ' जव्हारी काढणें ' असें प्रचारांत म्हणतात.

जव्हारी हा गुंजनधर्म घोडीची सपाटी व तीवर असलेल्या तारा यांचा जो संबंध त्यांत आहे. घोडीच्या सपाटीला तार घट्ट चिकटून असली तर ती कुंद वाजते. तिच्यांत जव्हारी हा धर्म नसतो. पण तीच तार पुढच्या टोंकाला घोडीपासून केंसाइतकी [किंवा त्याहूनहि कमी] मोकळी राहिली तर तिच्यांत जव्हारी उत्पन्न होते. म्हणून घोडीची सपाटी पुढच्या अंगास किंचित् उतरती ठेवावी लागते. बीन सतार या वाद्यांत ती कानशीनें घासून तशी करितात. तंबुऱ्यांत तारेखालीं दोरा किंवा [दोऱ्याइतका बारीक] कापूस घालून तशी सपाटी साधतात. मात्र दोरा किंवा कापूस कोठें लाविला असतां तार जव्हारीदार बोलूं लागेल हें दोरा कापूस मागे पुढें सरकवून प्रयोगानें ठरवावें लागतें. योग्य ठिकाण आलें कीं तार जव्हारीदार बोलूं लागते.

(३) स्वरांचें गणित.

भरतादि प्राचीन शास्त्रकारांनी षड्ज, ऋषभ, गंधार इ. सप्तस्वरांची चढेली [उच्चता] श्रुतिसंख्येनें दिली. पारिजातकार अहोबल यानें वीणेच्या तारेच्या लांबीच्या प्रमाणानीं दिली. हल्लीं रा. सा. देवल, मि. क्लेमेंट या पंडितांनीं ती तारेच्या लांबीच्या प्रमाणावरून व आंदोलनसंख्येनें* [Frequency] पाश्चात्यांच्या पद्धतीनें दिली आहे. अर्थात् स्वर विषयाची ही शास्त्रीय दृष्टीनें प्रगतीच होय. वीणेच्या [सतारीच्या किंवा बीनेच्या] तारेवर सबंध तारेंतून वाजणाऱ्या स्वरापेक्षां चढता स्वर ज्या स्थानीं बोलतो [वाजतो] तें स्थान सबंध तारेच्या लांबीच्या कितव्या हिश्शावर आहे ? हें तारेच्या लांबीनें प्रमाण देणें होय. तसेंच सबंध तार षड्ज स्वराचा आहे व षड्जाची आंदोलनसंख्या अमुक [म्हणजे २४०] आहे असें मानलें§ तर प्रत्येक चढता स्वर किती आंदोलनसंख्येचा ? हें आंदोलनसंख्येनें स्वरोच्चता देणें होय. अशा दोन्ही प्रकारचे जें गणित त्याला ' स्वरांचें गणित ' असें म्हणतात.

---

* सायरेन नामक यंत्रानें स्वरांची आंदोलन संख्या स्वतंत्र रीत्या काढतां येते.

§ पाश्चात्त्य देशांत वाद्यांचे सोईसाठीं आद्य षड्जाची आंदोलनसंख्या निश्चित म्ह. २६३ मानतात. मि. क्लेमेंट यांनीं ती २४० मानली आहे.

[१] दोन स्वरांच्या आंदोलनसंख्येचें गुणोत्तरप्रमाण त्यांच्या तारेच्या लांबीच्या गुणोत्तरप्रमाणाशीं व्यस्त असतें. जसें—सबंध तारेचा स्वर षड्ज मानून त्याची आंदोलन संख्या २४० आहे असें समजूं. या मानानें ऋषभ स्वर तारेच्या ८/९ भागावर वाजतो. त्याची आंदोलनसंख्या काढावयाची असल्यास त्याचें षड्जाशीं लांबीचे गुणोत्तरप्रमाण जें ८/९ तें व्यस्त करावयाचें, म्हणजे या दोन्ही स्वरांच्या आंदोलनसंख्येचें गुणोत्तर प्रमाण [९/८] आलें. त्यावरून षड्जाची आंदोलनसंख्या २४० आहे म्हणून ऋषभाची आंदोलन संख्या [२४० × ९/८] = २७० ही आली. याच तऱ्हेनें कोणत्याहि स्वराची षड्जाचे मानानें असलेली आंदोलनसंख्या अगर तारेची लांबी गणितानें काढतां येईल. खालील कोष्टकांत सा ते सां या मर्यादेतील कोमल तीव्र १२ स्वरांच्या षड्जाचे मानानें आंदोलनसंख्या व तारेच्या लांब्या इ. मापनें दिलीं आहेत.

	स्वर		षड्जाशीं उच्चतेचें प्रमाण	तारेची लांबी	आंदोलन संख्या	सा पासून रि, रि पासून ग या प्र. क्रमानें	: गुणोत्तर प्रमाण	सेंट
१	सा	सा	१	१	२४०			०
२	को. रि	रिँ	१६/१५	१५/१६	२५६	सा ते रिँ	१६/१५	११२
३	शु. रि	रि	९/८	८/९	२७०	रिँ ते रि	१३५/१२८	२०४
४	को. ग	गँ	६/५	५/६	२८८	रि ते गँ	१६/१५	२९६
५	शु ग	ग	५/४	४/५	३००	गँ ते ग	२५/२४	३८६
६	को. म	म	४/३	३/४	३२०	ग ते म	१६/१५	४९८
७	ती. म	म॑	६४/४५	४५/६४	३४१⅓	म ते म॑	१६/१५	५९०
८	प	प	३/२	२/३	३६०	म॑ ते प	१३५/१२८	७०२
९	को. ध	धँ	८/५	५/८	३८४	प ते धँ	१६/१५	८१४
१०	शु. ध	ध	५/३	३/५	४००	धँ ते ध	२५/२४	८८४
११	को. नि	निँ	१६/९	९/१६	४२६⅔	ध ते निँ	१६/१५	९९६
१२	शु. नि	नि	१५/८	८/१५	४५०	निँ ते नि	१३५/१२८	१०८८
१३	षड्ज (दु.चा)	सां	२	१/२	४८०	नि ते सां	१६/१५	१२००

मि. क्लेमेंट याना $\frac{९}{८}$ हें स्वरांतर षड्जापासून ऋषभापर्यंतचे प्राचीन शास्त्रांत दिलेलें चतुःश्रुतिक अंतर होय असें ठरविलें आहे. तसेंच री ते ग त्रिश्रुत्यंतर, ग ते म द्विश्रुत्यंतर अशीं ३ श्रुत्यंतरें मूळ परिमाणें मानलीं. हीच क्रमानें प ध नि सां यांतहि आहेत. एक श्रुत्यंतर मात्र अनेक प्रकारांनीं येतें. चतुःश्रुतिकांतून त्रिश्रुतिक वजा करून किंवा त्रिश्रुतिकांतून द्विश्रुतिक वजा करून एकश्रुतिक अंतर वेगवेगळें येतें. अशी वजाबाकी अनेक प्रकारांनीं होऊन एकश्रुत्यंतरें अनेक होतात. तथापि संगीत प्रचारास उपयुक्त अशीं ५ श्रुत्यंतरें प्रो. आचरेकर–पुणें ट्रेनिंग कॉलेजचे सं. शिक्षक यांनीं आपले पुस्तकांत दिलीं आहेत. तीं — $\frac{१३५}{१२८}$, $\frac{२५६}{२४३}$, $\frac{२५}{२४}$, $\frac{८१}{८०}$, $\frac{२०४९}{२०२५}$.

या पेक्षां स्वरांचें गणित जास्त पहाण्याची आवश्यकता येथें नाहीं.

(४) सतारीचे पडदे तपासून पाहाणें

मध्यम, पंचम व गांधार हे कानाला समजले असले तर पडदे तपासून पाहाणें सोपें होतें. जसें:--

(१) ऋषभ हा पंचमाचा पंचम होय. म्हणून पडद्यावरचा ऋषभ मागील पंचमाच्या तारेचा पंचम आहे कीं नाहीं हें पाहावें. (२) गंधार, मध्यम व पंचम कानानें कळतातच. (३) धैवत हा मध्यमाचा गंधार आहे कीं नाहीं हें पाहावें, व (४) निषाद पंचमाचा गांधार आहे कीं नाहीं हें पाहावें. अशा रीतीनें मँ हा नी. चा पंचम व रि॑ हा मँ. चा पंचम होय. तसेंच नी॑ हा गॅं चा पंचम तसेंच नी॑ हा म चा मध्यम, धॅं हा गॅं चा मध्यम संवादी, इ.

(५) स्वर विषयक.

शुद्ध स्वर—२ ऱ्या पुस्तकांत दिलेला स्वरविषय लक्षांत घेतला तर कळून येईल कीं, शुद्ध स्वर म्हणजे त्या त्या संगीत प्रचारांत शिक्षण अध्यापन व शास्त्रलेखन याकरितां मूळ स्वीकारलेले स्वर. प्राचीन आर्यसंगीतानें जवळजवळ आपल्या काफी थाटाचे म्हणजे ज्यांत ऋषभ त्रिश्रुति, गंधार व निषाद द्विश्रुति (गॅं नि॑) अशा प्रकारचे ते शुद्ध स्वर मानले. कर्नाटकी संगीतानें आपल्या संगीतांतल्या कलिंगडा थाटाचे स रि॑ ग म प धॅं नि हे शुद्ध स्वर मानले. आपले शुद्धस्वर बिलावल थाटाचे हे सर्वांना माहीत आहे. पाश्चात्त्य संगीतानें टॅंपर्ड केलेले सात स्वर शुद्ध (Natural) मानले. यावरून शुद्ध स्वर म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें प्रत्येक संगीतांत " आद्य मानलेले स्वर " होत असें दिसून येईल.

विकृतस्वर--प्राचीन आर्यसंगीतांत स्वरांना ' चतुःश्रुतिक, ' ' त्रिश्रुतिक ' ' द्विश्रुतिक ' ही परिभाषा आहे. ती फारच योग्यतेची आहे. कोमल तीव्राची भाषा फार थूल (मोघम) आहे. ती इ. स. १७ वे शतकानंतर आलेली दिसते. पण सध्यां तीच

चालू आहे. शास्त्रीय लेखनांत तरी श्रुतिभाषा उपयोगांत आणावी हें युक्त. व हा प्रयत्न पुढें विद्वज्जन करितील अशी आशा आहे.

संवाद—हें तत्त्व प्रत्येक संगीतांतील सप्तस्वरांत आहे. तें हिंदुस्थानी संगीतानें रागगायनांत पूर्णपणें वापरलें आहे. कर्नाटकी संगीतातील रागांत हें तत्त्व दिसत नाहीं. प्राचीन आर्यसंगीतानेंहि हें तत्त्व हिंदुस्थानी संगीताइतकें पूर्ण वापरलेलें दिसत नाहीं. प्राचीन मूर्छना (थाट) व हिंदुस्थानी थाट यांच्या तुलनेंत हें स्पष्ट दिसून येतें.

अलंकृत तानपलटा—अलंकृत केलेले सातहि स्वर क्रमानें चढते व उतरते घेतले म्हणजे ते सर्व मिळून ' अलंकृत तानपलटा ' होतो.

तान किंवा स्वरप्रस्तार—रागगायनवादनांत आलापक्रिया करतांना ज्या ज्या स्वररचना बनतात त्या सर्वांस मिळून स्वरविस्तार हें सामान्य नांव दिलें जातें. तान या शब्दाचा अर्थहि स्वरप्रस्तार हाच असून प्राचीन संगीतात तो त्याच अर्थानें वापरला आहे. (हल्लींच्या प्रचारांत तान याचा अर्थ जलद क्रमानें घेतलेले स्वर असा समजतात.) प्राचीन व शुद्ध शब्दप्रयोगाचे दृष्टीनें तान म्हणजे प्रस्तार. (तन्=विस्तार करणें.)

रागालापनांत स्वरांचा प्रस्तार (तान) तीन प्रकारें होतो. त्या तीन प्रस्तारांचीं नांवें शुद्धतान, कूटतान व अलंकृत तान हीं आहेत. सतारवादनांत अर्थातच हे विषय येतात. जोड व गतीचे तोडे म्हणजे हा त्रिविध प्रस्तारच होय.

(६) राग

२ रे पुस्तकांत राग म्हणजे काय हें लक्षणें देऊन सांगितलें. तसेंच रागविषयांत रागक्षेत्र व अंश हे २ मुख्य विषय आहेत हें सांगितलें. या विषयांचा थोडा अधिक विचार करूं.

रागक्षेत्र—रागक्षेत्राच्या व्याख्येवरून दिसेल कीं, हिंदुस्थानी प्रत्येक रागाचें क्षेत्र संवादी स्वरांनीं बनतें. जसें:—

१ भैरव क्षेत्र—स रिँ ग म । प धँ नि सां ।

यांत स – म । रिँ – धँ । ग – नि । स – प । या संवादी जोड्या आहेत.

ओडव क्षेत्र घेतलें तरी त्यांत संवादी जोड्या आहेत. जसें:—

२ मालकंस क्षेत्र—स × गँ म । × धँ निँ सां ।

यांत स – म । गँ – धँ । गँ – निँ । म – निँ । या संवादी जोड्या आहेत.

या क्षेत्रांत रि – प ही संवादी जोडीच वर्ज्य आहे. यावरून ओडव क्षेत्रांत संवादी जोडी वर्ज्य होते असा नियम निघतो.

षाडव क्षेत्रांत षड्जाशिवाय कोणताहि स्वर वर्ज्य केला तरी उरलेलें क्षेत्र संवादी राहातें जसें:—

३ मारवा क्षेत्र—स रिॅ ग मि× । ध नि सं ।

यांत रिॅ – मि । ग – ध । ग – नि । मि – नि । या संवादी जोड्या आहेत.

येथें असा नियम दिसून येईल कीं, षड्जाचा संवादी मध्यम हा विकृत (मि) असला तरी चालेल. कारण षड्ज हा गायनक्रियेचा अधिष्टानरूप असल्यानें त्याला विकृत संवादानें बाध नाहीं. हें आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवांत आहे.

ओडव संवादी क्षेत्रें संपूर्ण क्षेत्रांतून संवादी जोडी वर्ज्य होऊन बनतात किंवा स ग, रि म, ग प, म ध, प नि, ध सं अशा जोड्या वर्ज करूनहि बनतील.

क्षेत्राविषयीं अधिक विवेचन हा. वा. प. २ री आवृत्ति पहा.

साध्या थाटाच्या सतारींत रागाकरितां आपण जे कोमल स्वराकरितां पडदे वर सारितो ते संवादी स्वरांचे असतात हें यावरून सहज लक्षांत येईल. व ज्या स्वरांनीं रागांच्या गती वाजवितों ते स्वरहि संवादी क्षेत्राचे असतात हेंहि आतां पाहातां येईल.

अंश—गायनवादनक्रियेंत कंठानें किंवा वाद्यानें अखंडित घेतलेल्या स्वरसंदर्भांत (हार्मोनियममध्यें तुटक वाजतात तशा नव्हे) ज्या स्वराला प्राधान्य येतें, तो स्वर त्या स्वरसंदर्भांतील अंश होय. अंशत्व (प्राधान्य) हें दोन प्रकारांनीं येतें. (१) तो स्वर लांबविल्यानें किंवा (२) तो स्वर न्यासस्थानीं (स्वरसंदर्भाचे शेवटीं) योजिल्यानें, किंवा (३) त्या स्वरास बहुलत्व दिल्यानें म्हणजे तो स्वर अनेक वेळा म्हटल्यानें. उदाहरणार्थः—

(१) सा ग ऽ ऽ ऽ ऽ रि सा ऽ या स्वरसंदर्भांत ग हा लांबला म्हणून तो अंश होय.

(२) रि सा म ऽ ऽ ऽ ऽ यांत म हा अंश होय.

(३) सा रि प ऽ प ऽ प ऽ म रि सा यांत प हा अंश होय. इ.

रागगायन हें अनेक अखंडित स्वरसंदर्भांच्या समूहांचें असतें; या समूहांपैकीं ज्या स्वरसंदर्भांत त्या रागाचें विशिष्ट स्वरूप (चाल) प्रतीत होतें त्या विशिष्ट स्वरसंदर्भांत जो अंश त्याला **वादी** असें म्हणतात.

प्राचीन शास्त्रकार भरतमुनीनीं रागशास्त्र देतांना वादी हा शब्द न वापरतां अंश हा शब्द वापरला आहे तो विविध प्रकारांनीं प्रतीत होणाऱ्या प्रधानतेच्या दृष्टीनें होय. भरतानें सप्तस्वरांतील संवादी व्यवस्था देतांना संवादी जोडीपैकीं ज्याला आपण म्हणूं तो वादी व त्याच्याशीं संवादी आहे तो संवादी असें म्टटलें आहे. (वदनाद्वादी संवदनात् संवादी) यावरून रागशास्त्रांत हा वादी म्हणजे अंश असें स्पष्ट दिसतें.

म्हणजे स्वरांतील संवादाची कल्पना देण्यास ' वादी ' हा शब्द त्यानें वापरला आहे. प्राचीन इतर शास्त्रीकारांनींहि रागशास्त्रांत अंश हाच शब्द वापरला आहे.

भरतमुनीनें अंशाचीं जीं दहा लक्षणांनी व्याख्या दिली तीं सारांश रूपानें अशीं:—

(१) ज्या स्वराचें चलन (म्हणजे प्रयोग) मंद्र पंचमापासून तार पंचमापर्यंत– म्हणजे म. प. ध. नि. स रि ग म प ध नि सं रिं गं मं पं इतक्या मर्यादेत (अर्थात् तिन्ही सप्तकांत) सहज असतें.

(२) ज्याचा संवादी व अनुवादी हेहि त्याच्या इतकेच महत्त्व पावतात, म्हणजे तेहि गायनक्रियेंत त्या त्यां वेळीं अंश बनतात.

(३) ग्रहस्थानीं (उठावणीला) तसेंच न्यास, अपन्यास, संन्यास, विन्यास या निरनिराळ्या विश्रामस्थानीं जो स्वर दृष्टीस पडतो, व अशा रीतीनें गायनक्रियेंत जो स्वर सर्वगामी आहे असें दिसून येतें, व ज्याच्यामुळें सर्व गायनक्रिया रसपरिणत होते, किंबहुना ज्यापासूनच रसप्रवृत्ति निर्माण होते अशा प्रकारच्या स्वराला ' वादी ' म्हणतात.

वरील सर्व लक्षणांत अंश स्वर बहुलत्वानें दृष्टीस पडतो; म्हणून बहुलत्व हें एकच लक्षण वादीला आहे असें समजून रागगायनांत तो पुष्कळदां घेतला किंवा तानप्रस्तार करून शेवटीं घेतला, किंवा लांबवला म्हणजे तो वादी झाला असें बहुतेक गायक समजतात. पण अशा गायनांत अंशाची इतर लक्षणें न राहतां गीतभावनाहि नष्ट होते व तें गायन नुसत्या थाट–स्वरांच्या प्रस्ताराचें होतें. अर्थात् यांत संगीतकलेचें मूळ रसध्येयच नाहींसें होतें.

अंशाच्या लक्षणांत ग्रह आणि न्यास हींच रागदर्शक स्वरसंदर्भ बनविण्याचीं निसर्गसिद्ध मुख्य साधनें आहेत. कारण गातांना कोणत्या तरी स्वरापासून उठावणी होणार व कोणत्या तरी स्वरावर थांबणार. आणि याच ग्रहन्यासाशीं अंशाचा अखंड संबंध राहून अशा संयोगांतच रागस्वरूप (विशिष्ट चाल) निर्माण होणार. म्हणून ग्रहन्यासअंश यांचा संयोग हेंच रागतत्त्व म्हणण्यास हरकत नाहीं व हें तत्त्वहि अगदीं नैसर्गिक आहे. (रागाचीं इतर लक्षणें, वर्गीकरण इ. हा. वा. पद्धति भाग १।२ या पुस्तकांत संक्षेपानें दिलीं आहेत तीं अवश्य पाहावींत.)

याप्रमाणें संवादी स्वरांचें रागक्षेत्र व त्या क्षेत्रात ग्रहांशन्यासयोजनेनें गीत व आलाप मिळून आपलें रागगायनवादन आहे.

(७) ताल

यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः । (भरत)

गायनवादन हें कालाच्या प्रमाणानें बद्ध म्हणजे तालबद्धच असलें पाहिजे. काल हा एक असून अनंत अखंड आहे; तथापि सृष्टीची नैसर्गिक गति. वर्ष, ऋतु, मास अश

कालांनीं तालबद्ध आहे. तालाच्या योगानें क्रियेला सौंदर्य येऊन ती हितपरिणामी होते. फुलांचा ढीग व त्यांतल्या फुलांचा बनविलेला गुच्छ यांत जें अंतर तेंच बेताल व तालबद्ध गायनवादनांत आहे. नियतकालांत विशिष्ट गति पुनरावृत्तीनें अखंड ठेवतां येणें हें तालाचें खरें ज्ञान होय. काल ही वस्तु स्वतंत्र नाहीं. सृष्टींतील प्रत्येक वस्तु किंवा क्रिया कालपरिछिन्न आहे. अर्थात् संगीतांतील स्वर हाहि ऱ्हस्व दीर्घ अशा कालानेंच बद्ध आहे. ही कालबद्धता तालरूपानें संगीतांत योजिल्यानें संगीत हें सौंदर्यवान बनतेंच पण निरनिराळ्या लयींच्या योगानें निरनिराळी रसप्रतीतीहि येते. संगीतांतील ताल म्हणजे गाण्याचें माप किंवा टाळ्या मारणें अशी कल्पना न करतां संगीतक्रियेंत रसानुकूल अशी ती स्वरानुस्युत गति होय, ही योग्य कल्पना घेतली पाहिजे.

ताल म्हणजे काय व प्रचारांतील प्रमुख ताल कोणते, हें दुसऱ्या पुस्तकांत दिलें आहे. तें समजलें असलें म्हणजे प्राचीन संगीतांतील तालविषयक पुढील संक्षिप्त माहिती विद्यार्थ्यांना उपयुक्त वाटेल.

प्राचीन शास्त्रवेत्त्यांनीं तालविषयांत १० पोटविभाग करून त्यांना ‘ तालाचे १० प्राण ’ म्हटलें आहे. ते असेः—

(१) **काल**—म्हणजे त्रुटि, अणु, द्रुत, लघु, गुरु इ. अवकाशदर्शक परिमाणें. व्यवहारांत जशीं सेकंद, मिनिट, तास हीं कालदर्शक परिमाणें आहेत तशीं. या परिमाणांत लघु हें १ मात्रापरिमाण मानलें आहे. हें लघु परिमाण १ ऱ्हस्वाक्षराच्या उच्चारणकालाइतकें हल्लीं मानलें जातें. प्राचीन शास्त्रवेत्त्यांनीं ५ लघु अक्षरोच्चारणकालाला एक मात्रा काल मानलेला आहे.

(२) **मार्ग**—एक मात्रा कालाचें परिमाण प्राचीन शास्त्रकारांनीं लहान मोठें ४ प्रकारचें मानून त्या प्रकाराला मार्ग म्हटलें.

(३) **क्रिया**—टाळी मारणें (सशब्द क्रिया) व हात दूर फेकणें (निःशब्द क्रिया) या दोन. म्हणजे ताल धरणें.

(४) **अंग**—क्रियेनें पडलेले तालाचे खंड.

(५) **ग्रह**—गीताचा आरंभ तालांत कोठें आहे तें दाखविणें.

(६) **जाति**—तालांतील अंगांच्या मात्रावरून केलेले त्यांचे प्रकार.

(७) **कला**—तालविभागांतील मात्रादर्शक क्रिया.

(८) **लय**—तालक्रियेच्या अवकाशाचें प्रमाण.

(९) **यति**—अंगांतील लयीचे मिश्र प्रकार.

(१०) **प्रस्तार**—एकाच कालावकाशांत निरनिराळ्या तऱ्हांचीं अंगें पाडून होणारे तालप्रकार.

वरील प्राणांपैकीं मार्ग, कला, प्रस्तार हे प्राण सध्यांच्या प्रचारांत ज्ञात नाहींत. तसेंच ग्रह, यति, या प्राणांची परिभाषा व ताल दाखविण्याच्या निरनिराळ्या हस्तसंज्ञा माहीत नाहींत.

सतारवादनांत बहुधा त्रिताल योजतात हें मागील पुस्तकांत सांगितलेंच आहे ६ प्रचारांतील तालहि दिले आहेत. ते येथें पुनः देण्याची आवश्यकता नाहीं.

प्रकरण ३ रें

डाव्या हाताच्या मिश्र व इतर कुशल क्रिया व त्यांचें लेखन.

(सर्व क्रिया नखीच्या एका आघातांत करावयाच्या.)

दुसऱ्या पुस्तकांत डाव्या हाताच्या साध्या कुशलक्रिया (गमक) व त्यांचें लेखन दिलें आहे तें ध्यानांत असलें म्हणजे मिश्रक्रिया व त्यांचें लेखन सहज करतां येण्याजोगें आहे. जसें:—

१ खटका पटक — साΔV – सनि़सा । एका आघातांत चटकन्.

२ पटक मींड — साVम–नि़सम । पटकेनें सा घेऊन लगेच मींडेनें म काढणें.

३ खटका मींड — साΔम – रिसम । सा खटक्यानें घेऊन लगेच म मींडेनें.

४ घसीट खटका — सम Δ । सरिगम,पम. घसीटीनें म पर्यंत जाऊन पम हा खटका घेणें.

५ घसीट मींड — सम प । सरिगम,प । घसीटीनें म पर्यंत जाऊन म च्या पडद्यावर मींडेनें प काढणें.

६ उलटसुलट मींड — मरीप । री च्या पडद्यावर म वाजेल इतकी तार ओढून तेथें म वाजवून री वर परत आणून पुनः प पर्यंत मींड घेणें. उलट मींडेचें चिन्ह स्वराखालीं घातलें आहे.

याप्रमाणें मिश्रक्रियांचें लेखन पाहून त्यांचें वादन करतां येईल.

७ धसं -- असें लिहिलें असतां ध च्या पडद्यावर सां मींडेनें चटकन् काढणें. ध स्पष्ट दिसूं देऊं नये.

८ पसं -- असें लिहिलें असतां प च्या पडद्यावरून सां च्या पडद्यावर झटकन् जाणें.

९ | ग रि स | असें लिहिलें असल्यास | ग ग रि रि स |
| दाड दाड दा | | दा ड दा ड दा |

१॥ १॥ १

अशी ४ मात्रांची वाटणी आहे असें समजावें. त्याचप्रमाणें

| ग रि ० स | यांत दाऽड बोल रि वर घ्यावयाचा; व | ग रि ० स | यांत
| दा दाऽड दा | | दा दा ऽडदा |

डदा बोल स वर घ्यावयाचा. | म प प प | हें | म पप पप पप | असें वाचावें.
| दा दि दि दि | | दा दिड दिड दिड |

शुद्ध व मिश्र क्रियांचे अभ्यास.

खालील अभ्यास घटविल्यानें हातास कुशलता येईल.

शुद्ध क्रिया

१ खटका -- स△ रि△ ग△ म△ प△ ध△ नि△ सां△ (रिसा इ.)

२ पटक — सv रिv गv मv पv धv निv सांv (सरि इ.)

३ मींड (सुलट)— स रि ग म प ध नि सां (निसा इ.)

सग रिम गप मध पनि धसां (सा चे पडद्यावर साग या प्र.)

सम रिप गध मनि पसा (,, ,, साम ,,)

४ उलट मींड — रिस गरि मग पम धप निध सांनि रिंसां (साचे पडद्यावर रीसा या प्र.)

गस मरि पग धम निप सांध रिंनि गंसां(,, गसा ,,)

मस परि धग निम सांप रिंध गंनि मंसां (,, मसा ,,)

मिश्र क्रिया

५ ख. प. — स△v रि△v ग△v म△v प△v धv△ नि△v सां△v(सनिसा इ.)

६ प. मीं. — सvग रिvम गvप मvध पvनि धvसां (नि.सग इ.)

७ ख. मीं — स△रि रि△ग ग△म इ० (नीच्या पडद्यावर खटका घेऊन मींडेने री)

८ घ. मीं. — सगम रिपध गनि. सं इ० (स पासून म घसीट लगेच मींड)

९ घ. स्व:— सग़ा सम़ा ग़ध़ा इ० (,, ग ,, ,, ,,

१० उलट सुलट मींड — गरिग गसरि मरिप (रीच्या पडद्यावर मींडेनें गरिग हें समजेल.

उलट मींड घेणें कठीण असतें म्हणून त्यांचा अभ्यास अधिक करावा.

एका पडद्यावर ३।४ स्वर मींडेनें घेणें.

११ सरिग । रिगम । गमप । इ०

१२ स रि ग म । रि ग म प । इ०

याचप्रमाणें आंदोलन, कंप, मुरकी यांचे अभ्यास करावे. ते सोपे आहेत. तसेंच उलट मींडेचे ३।४ स्वरांचे अभ्यास करावे म्हणजे कोणत्या पडद्यावर कोणती मींड घ्यावी हें लक्षांत रहातें.

दिलरुबा वादनांत मींड घ्यावयाची असतां ती घसीटीनेंच घ्यावी लागते. तार आडवी ओढून मींड काढावयाची नसते. मात्र या घसीटींत मधले स्वर न वाजतील असा अल्लाद हात दुसऱ्या पडद्यावर न्यावा लागतो. हें ध्यानांत घ्यावें तसेंच आंदोलन व कंप या क्रिया घसीटींच्याच आहेत. इतर क्रिया सतारींतीलच आहेत. वरील पाठ दिलरुब्यांतहि घटवावे.

सरिगरिसरिनि़स । रिगमगरिगसरि । गमपमगमरिग । मपधपमपगम
पधनिधपधमप । धनिसंनिधनिपध । निसंरिंसंनिसंधनि । संरिंगंरिंसंरिंनिसं

संरिंसंरिंसंरिंनिसं । रिंसंनिसंनिसंधनि । संनिधनिधनिपध । निधपधपधमप
धपमपमपगम । पमगमगमरिग । मगरिगरिगसरि । गरिसरिसरिनि़स

सरिगरिगरिनि़स । रिगमगमगसरि । गमपमपमरिग । मपधपधपगम
पधनिधनिधमप । धनिसंनिसंनिपध । निसंरिंसंरिंसंधनि । संरिंगंरिंगंरिंनिसं
गंरिंसंरिंसंरिंनिसं । रिंसंनिसंनिसंधनि । संनिधनिधनिपध । निधपधपधमप
धपमपमपगम । पधगमगमरिग । मगरिगरिगसरि । गरिसरिसरिनि़स

सारिसानि.रिगारिस । गमगरिमपमग । पधपमधनिधप । निसंनिधसंरिंसंनि
रिंगंरिंसंनिसंधनि । मधमपगमारिग । निसंधनिपधमप । गमरिगसारिनि़स

वरील नित्यपाठ प्रथम सावकाश नंतर जलद करतां करतां झडपेनें-परंतु लयबद्ध घटवावे. तसेंच साधे सोपे पाठ प्रत्येक स्वराला आंदोलन देऊन घटवावे.

जसें:—स रि ग म प ध नि सां उलट—सं नि ध प इ०
~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~

नगर वाचनालय सातारा
संगणकीकृत

प्रकरण ४ थें

गती

अभ्यासक्रम (कोर्स) ४ था व ५ वा.

या अभ्यासक्रमांतील मशीदखानी व गुलाम रजा बाजाच्या गती मागील पुस्तकांतील गतीपेक्षां अमळ कठीण आहेत. मशीदखानी गतींत मींड खटका घसीट इ. कुशल क्रिया आहेत; त्या मोहक वाजवितां येणें व दुगण चौगण आड या लयी बसविणें हा त्यांत अवघडपणा आहे. गुलामरजा बाजाच्या गतींत दिडके बोल चालू (जलद) लयींत बसविणें हा अवघडपणा आहे. तथापि अभ्यासकानें शांतपणें गतींतील एकेक भाग बसवीत बसवीत सबंध गत (तोड्यासह) बसविली तर तो अवघडपणा वाटणार नाहीं. गती (किंवा गीतें) बसवितांना सुस्वरतेकडे व लयीकडे पूर्ण लक्ष पुरवावें. अशा प्रकारें अभ्यास केला असतां तें वादन मंजूळ व मोहक होईल. मशीदखानी गती अगदीं सावकाश लयींत वाजवाव्या, व तीच लय कायम ठेवावी. किंचितहि जलद होऊं देऊं नये. म्हणजे दुगणीचे चौगणीचे आडीचे तोडे वाजवितां येतील. चौगणीचे तोडे प्रत्येक तालविभागांत १६ स्वरांनीं (८।८ स्वर एका खालीं एक असे) लिहिले आहेत हें सहज ध्यानांत येईल. जेथें बोल दिले नसतील तेथें स्वरांच्या रचनेच्या धोरणानें बोलरचना करावी. कोणत्या पडद्यावर मींड घेऊन इच्छित स्वर घेतां येईल हें ध्यानांत ध्यावें.

पुढील गतींत स्वरापुढें किंवा बोलापुढें । अशा उभ्या रेघा असतील त्या चिकारीवर डा हा बोल (झाला) वाजविण्याच्या होत.

गत राग शंकरा, ताल त्रिताल (विलंबलय).

रा.द.आरोहावरोह—**सा ग प नि ध सां । सं नि ध नि प, ग, प ग, रि सा ॥**
जाति—**ओडव षाडव,** कित्येक अवरोहात **रि** वर्ज्य करून जाति **ओडव** मानतात.
अंश—**ग** । सं. **नि** । समय—रात्रौ पहिला प्रहर.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
. . . .	. . . .	. . . ।रिंरिं	सां निनि पप ।निध
. . . .	. . . .	. . . दिड	दा दिड दादि दाडा
धसं नी नी पप	मंप गग ग प	।रिग रि सा सस	निस सस सरी सा
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
सप. प.प. निस ग	गप गग प धसां	निध सं नी (।रिंरिं)	सां निनि पप निध
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा दिड दादि दाडा

धसं सं सं संसं	गं गंगं गं पं	संगं सां सां संसं	नि पप नि ध
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
गप गग नि.सा सा	प निनि ध सं	नि प नि(रिंरिं)	सां निनि पप निध
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा दिड दादि दाडा

तोडे (बोल धोरणानें इच्छेप्रमाणें योजावे.)

१॥ . . . . । . . . . ॰ . . पप । प गग सा सा॥

॥ गप गग, गप। ग ग, धनि ध ॰ सं निनि ध सं । नि ध प नि प ॥

॥ गप गगप ग । सा गग प सं ॰ धनि ध नि रिंरिं। . . . . ॥

२॥ पप गप गरि सा। नि. रिरि सा गग ॰ पप गग पप पप ।निध सां संरि सांसां॥

॥ सां गंरिं पंपं गंगं। संनि धसं निध पप ॰ पप निध नीं रिंरिं। . . . . ॥

३॥ गंरिसंनिधपनिध । संनिधपगगरिस ॰ पपगग निनिधध। संसंनिनिरिंरिंसंसं ॥

॥ पंपंगंगं गंगंसंसं। संसंनिनिनिनिनिनिनि ॰ पपगरिसा रिंरिं। ॥

तोडा ४ था चौगणीचा, गतीच्या स्थायीचा १ ला भाग घेऊन नंतर सुरू

(स्वरांच्या रचनेच्या धोरणानें बोलांची रचना करून वाजवा.)

. . . . /	. . . . /	॰ . . . . /	सरिपप गरिसस / पपगरि नि़रिसस
गपपरीऽरिसस / ध़ऽससऽरिसस	गगपपगपनिध / नीऽऽरि संसंसंसं	॰ गंगंरिंसंनिधपप / पधपनिधसंनिध	पगऽगधऽसंनि / पधपनिऽधसंनि
रिंसंनिधपपप / गगपपगरिसस	रिसगरिपगधप / निधसंनिरिंसंगंरिं	॰ पगऽगसांनिधप / पधपपनीऽरिंरिं	

गत राग श्री, ताल त्रिताल (विलंबलय).

रा. द. आरोहावरोह—सा रिँ, मं प, नी सां । रिँ रिँ, सां, नि धँ, प, मं ग रिँ, ग रिँ, सा ॥

जाति–**ओडवसंपूर्ण.** ह्यास कोणी **ओडवषाडवहि** मानतात.

अंश—रिँ । सं.—धँ किंवा मं । यांत प रिँ ही संगति. समय—सूर्यास्त.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . . सस	सा पप मंप प	मं पप मंप प
. . . .	. . . दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
पधँ धँ धँ पप	मं रीँ रीँ सस	नी. धँधँ मंप प.	मंप निनि सा सा
दा दा डा दिदि	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
गरीँ रीँ सा मंग	गरीँ गरीँ सा सस	सा पप मंप प	मं पप नी सां
दा दा डा दिदि	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
संरीँ रीँ सं संसं	ग रिँरिँ सा सा	नी धँधँ धँ प	मं धँधँ मंप प
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
मं पप मं ग	गरीँ गरीँ सा सस	. . . .	. . . .
दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	. . . .	. . . .

तोडा १ ला ठायीचा

पधँ धँ धँ पप	मं प प निधँ	ऽधँ प नि सां	रिँ रिँरिँ सां सां
दा दा डा दिड	दा दा डा, दा	ऽड दा, दा डा	दा दिड दा डा
रिँ रिँ सां सां	रिँ रिँ रिँ गरिँ	सां सां नि धँ	मंप पप मं ग
दा डा दा डा	दा दा डा, दा	दा डा, दा डा	दा दिड दा डा
मं गग रीँ रीँ	ग रीँ सा सस	. . . .	. . . .
दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	. . . .	. . . .

तोडा २ रा, ठायीचा.

धॅ धॅ प मंप	रीँ रीँ सा सा	रिँ मंमं प धॅ	मंप पप नी सां
दा दा डा दा	दा डा दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
रीँ रीँ सां रीँ	पँरीं सां सां सां	रिँ रिँ सा सस	. . . .
दा दा डा दा	दा डा दा डा	दा दा डा दिड	. . . .

तोडा ३ रा, समेनंतरच्या टाळीवर सुरू.

\+ ० ॥ ×

। सरिंमंप मंपधँधँ । पनिसंसं निसंरिंरिं । गंरिंसंनि रिंसंनिधँ । सनिधँप निधँपमं ।

। धँपमंग पमंगरिं । गॅरिं रिंरिं साऽ सस ।

तोडा ४ था दुगणीचा

॥ . . . . । . . . . ० . . . . । रिंसरिंस गॅरिंसस॥

॥ गरिं गरिं मंग रिंरिं । मंग मंग पमं गग ० पमं पमं धँप मंमं । धँप धँप निधँ पप ॥

॥ निधँनिधँसंनिधँधँ । संनिऽधँ निधँऽमं ० रिंरिंऽरिंसाऽ । ॥

गत राग यमनकल्याण, ताल त्रिताल (विलंबलय)

रा. द. आरोहावरोहः—नि. रे ग, मं प, ध नि सं । सं नि ध प मं ग, ग म ग रि, सा ॥

जाति – संपूर्ण अंश – ग । सं. – नि । समय रात्रौ पहिला प्रहर.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . . .	. . . गरि	(सा) निध. निसासा
. . . .	. . . .	. . . दिड	दा दिड दा डा
सरि रि रि निसा	सा सा निसा रिरि	गप ऽग गऽग गरि	ग मंग मं प
दा दा डा दा	दा डा दा दिड	दाड दाड दिड	दा दिड दा डा
गमं ग रि रिगम	ग रि रिप. धध	नि.ऽनि.रिऽरि (गरि)	. . . .
दा दा डा दा	दा डा दा दिड	दाड दाड दिड	. . . .

पनी ध प पप	ग पप धनि ध ॰	धसं सं सं संसं	नी रिंरिं गं पं
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा ॰	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
गं रीं सं संसं	नि धध नि रें ॰	सं निनि ध प	गप गग ग प
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा ॰	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
मं ग रि रिगम	ग रि रिप.ध.ध. ॰	नी.ऽनि. रेऽरे (गरि)	. . . .
दा दा डा दा	दा डा दा दिड ॰	दाड दाड दिड	. . . .

तोडा १ ठायीचा. मींडेचा.

निस गरि ग ग	गप प ग धसं ॰	सां ध मं निध	सां सां सां संसं
दा दिड दा डा	दा दा डा दा ॰	दा डा दा दिड	दा दा डा दिड
सांनि रिंरिं सं सं	गं रिंरिं सं नी ॰	मं धध नि रिं	सां निनि ध प
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा ॰	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
नी धध मंमं पप	गप प ग ग पप ॰	रिग ग री री(गरि)	. . . .
दा दिड दिड दिड	दा ड दा ड दिड ॰	दा ड दा ड दिड	. . . .

तोडे दुगणीचे, बोल इच्छेप्रमाणें.

२॥ निरिपप गरिसस। निनिधपगरिसस ॰ गप रिरि साऽगरि ।

३॥ ससरिस रिरिगरि। गगमंग मंमंपमं ॰ पपधपधधनिध । निनिसंनिसंसंरिसं।

॥ गंरिंसंनिधपमंग । रिंसंनिधपमंगरि ॰ पपरिरिसऽ ।

४॥ सरिगरिरिगमंग । गमंपमंमंपधप ॰ पधनिध धनिसंनि।

॥ निसंरिंसंसंरिंगंरिं। गंरिंसंनिधनिसंरिं ॰ संनिधपमंगरिरि। पपरिरिसाऽ ।

कुला. १५/३२०

 - कृ.ग.मुळे. ३०/३/५८

राग अडाणा कानडा, ताल त्रिताल (मध्यलय).

रा. द. आरोहावरोहः—**स रि म प, धँ निँ सं। सं धँ निँ प, म प गँ म, री सा॥**

जाति–**भिन्नषाडव.** यांत धँ अल्प आहे. अंश–**सा** । सं.–**प** । समय–**मध्यरात्र.**

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना

.	.	.	.	.	.	.	.	मरे	मम	पनी	प	पनी	म	प	सां
.	.	.	.	.	.	.	.	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा
सं	०	०	प	पनी	प	म	प	"गँम	गँम	रे	सासा	सा	सासा	रे	नि.
दा	ऽ	ऽ	ऽ	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दा	दिड	दा	डा
सा	रे	मगँ	०	म	मम	प	प"	.	.	.	.	.	.	.	.
दा	डा	दा	ऽ	दा	दिड	दा	डा	.	.	.	.	.	.	.	.

तोडा १ ठायीचा, मींडेचा, गतीच्या शेवटच्या भागाला मिळतो.

म	म	म	०	प	प	नीँ	प	नीँ	सं	सं	०	म	प	नीँ	सं
दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दा	दिड	दा	डा
रे	सां	०	रिं	निँ	सां	निँ	प	म	प	सां	०	नीँ	प	म	प
दा	डा	ऽ	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दिड	दिड	दिड	दिड
गँ	गँ	०	म	रे	रे	०	सा	गँम	गँम	रे	सासा	सा	सस	रे	निँ.
दा	दा	ऽ	डदा	दा	दा	ऽ	डदा	दा	डा	दा	दिड	दा	दिड	दा	डा

तोडा २ गतीच्या शेवटच्या समेच्या भागाला मिळतो.

. . . .	. . . .	° पनी पनी प म	गँ गँ म म
. . . .	. . . .	दिड दिड दा डा	दा डा दिड दिड
रे रे ० सा	गँ म प प	° रे रे ० सा	सा सा रिम रे
दा दा ऽ डदा	दा दिड दिड दिड	दा दा ऽ डदा	दा दिड दा डा
मप म पनी प	निसाँ नि सारें सां	° रिमं रें ० सां	पनीं प म प
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा दा ऽ डदा	दा डा दा डा
गँ गँ ० म	रे रे सा ०	° गँम गँम रे सस	सा सस रे निं.
दा दा ऽ डदा	दा डा दा ऽ	दा डा दा दिड	दा दिड दा डा

तोडा ३ रा दुगणीचा, गतीला मिळालेला.

॥ . . . . । . . . . ° गँम गँम रिरि सस । रिस मग पम निंप॥

॥ संनिं रिंसं पनिं सांरिं । गँऽऽमं रिंरिं सांसां ° निंसं निंसं पनिं पनिं । मप मप गँम गँम॥

॥ गँमपप निनिनिनि । पम रीरीऽरि साऽ °

तोडा ४ था दुगणीचा, गतीला मिळालेला.

॥ . . . . । . . . . ° नीनी पम रिसारिस । साऽऽरि ससस ॥

॥ पप निंनिं सस रिरि । गँ ऽऽम मम पप ° नींनी मम पसां निंसां । पनींऽप मपनिंसां॥

॥ रिंसांऽरिं निंसं पनिं । मप गँम रिरि सासा °

गत राग मियामल्हार, ताल त्रिताल (विलंब लय),

रा. द. आरोहावरोहः—**सा रि म रि प म प नीं ध नी सां । सां निं प म गं, म री सा ॥**

जाति–**षाडव** (कोणी संपूर्ण षाडवही मानतात.) अंश – **सा** । सं. – **प**

समय – **मध्यरात्र**

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
. . . .	. . . .	. . . नि.स	निसरीम रिस नीं ध म.प.
. . . .	. . . .	. . . दिड	दाऽऽऽ दिड दादि दाडा
ध.नी.नि.स स सस	मरी पम नींनीं मप	गंमपऽ री सा" सस	मरी पम पनी प
दा दा डा दिड	दाडा दाडा दाडा दाडा	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
धनीं धध नी सां	धनीं पप गंम गंमपऽ	मरी री सा नि.स	म पप धनीं ध
दा दिड दा डा	दा दिड दा डाऽ	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा

नीं सां सां संसं	नि संसं रीं मं	रीं सां पनीं पप	ध नीनी सां सां
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
पनीं पप म प	गं गंगं गं गंमप	मरि री सा	. . . .
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा	. . . .

तोडा १ ठायीचा.

ध.नीं. नीं. ध. नी.	सा सा री सस	रिम री प प	धनीं नीं ध नी
दा दा डा, दा	दा डा, दा दिड	दा डा दा डा	दा डा दा डा
सां नि सं सं	पनी प गंगं मप	री री सा	. . . .
दा डा दा डा	दा डा दाडा दाडा	दा दा डा	. . . .

तोडे दुगणीचे.

॥ नीं. सा सा सस । रिस मरि पम निंध ॰ निंध नीसं नीरें संसं । नींपमपनींधनीसं ॥

॥ धनिसंरिं निसंनिंप । मप धनि संसं निंप ॰ गँगँ मप रिस । ॥

॥ . . . . । रिस मरि पम निंध ॰ निंधनिंधनिनिसंसं । निंनिंधधनिनिसांऽ॥

॥ मंरिंऽसं निंप मप । मप पसंऽसं मप ॰ रिरीऽरि साऽ । ॥

तोडा ४ था झाल्यासह, चौगणीचा, समेनंतरच्या टाळीवरं सुरू.

॥ . . . . । सा ।।। री ।।। सा ।।। सा ।।। ॰ री ।।। री ।।। प ।।। प ।।। ।

॥ म । प । ध । नि । सं ।।। सं ।।। ॰ नीं ।।। ध ।।। नी ।।। सां ।।। ।

॥ नी ।।। रिं ।।। सां ।।। सां ।।। ॰ म । प । ध । नि । सां ।।। सां ।।। ।

॥ नीं ।।। ध ।।। नी ।।। सां ।।। ॰ निं । ध । सां ।।। सां ।।। सां ।।। ।

॥ निसंमंमंरिंसंनिसं,धनिंपपमपनिंनिं ॰ पपगॅगॅमरीऽसारिऽऽऽनि़ऽसऽ ॥

गत राग पूरिया ताल त्रिताल (त्रिलंबलय)

रा. द. आरोहावरोह—**नि. रें सा, ग मं ध नि रिं सां ।**

सं नि ध मं ग, रिं, नि. रिं सा ॥

जाति – **षाडव** । अंश – **ग** । सं. – **नि** । समय – **सायंकाळ**

(कित्येक रात्रीचा १ ला अगर २ रा प्रहर हा समय मानतात.)

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धीं धीं ना	ना धीं धीं ना	ना तीं तीं ना	ना धीं धीं ना
. . . .	. . . .	. . . "मंमं	ग रिंरिं सा सा
. . . .	. . . .	. . . दिड	दा दिड दा डा
नि. रें सा सा	गमं ग मं गग	रिं सा सा सस	नि. रिंरिं निं. ध.
दा दा डा, दा	दा डा, दा दिड	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
मं. ग.ग.मं. ध.	नि. रिंरिं नि. ध.	नि. गमंमं मं ग	गध मं ग मंनि
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा, दा
मंध मंमं ध मं	ग मंनिनि ध मं	ग रें नि़सा(मंमं)	. . . .
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा	. . . .

. . . .	. . . .	. . . .	ग गग मे ध
. . . .	. . . .	. . . .	दा दिड दा डा
धसां सां सां संसं	नि रिंरिं सां सां	नि रिं नि धध	नि रिं ध नि
दा दा डा दिड	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	दा डा दा डा
मे ध ग मे	नि. गमे रिंग रिं	नि. रिं सा (मेमे)	. . . .
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा दा डा दिड	. . . .

तोडे ठायीचे मींडेचे.

. . . .	. . . .	. . . .	ग गग मे ध
. . . .	. . . .	. . . .	दा दिड दा डा
धनि नि नि मे	ध ध सं सं	नि रिंरिं सां सां	नि रिंरिं गं गं
दा दा डा, दा	दा डा, दा डा,	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
नि गंमें गं नि	गंमें गं नि रिं	गंमें गंगं रिं सां	निरिं नि ध निरिं
दा दा डा, दा	दा डा, दा डा,	दा दिड दा डा	दा दा डा, दा
नि ध मे ग	ग निनि ध मे	ग रें सा (मेमे)	. . . .
दा डा, दा डा,	दा दिड डा डा	दा दा डा दिड	. . . .

२ (यांत ग. हा स्वर जोडाच्या तारेवर)

नि. सस नि. नि.	ध.नि.नि.मे. मे.	ग. ग.ग. मे. ध.	नि.सारिं सा सस
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड
नि. मेमे मे ग	नि. रिंरिं ग मे	ध निरें नि ध	नि ध मे ध
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा, दा	दा डा, दा डा,
ग मेमे ग मे	ग निनि ध मे	ग रिं सा(मेमे)	. . . .
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा दिड	. . . .

दुगणीचे तोडे

३॥ नि. रिं सा सस। निरिंगमे धध मेग ॰ निनि धमे गग मेमे । धध मेग गमे धनि ॥

॥ संऽसंसं संसंसंसं । निधऽमेनिनिनिनिनि ॰ धमे गरिंसाऽ । । ॥

॥ धध निनि रिंरिं सस । मेमेमेमेगरिंसस ॰ निनिनिनि धमेधमे । गमेगग रिंरिंसाऽ ॥

४॥ निरिंगमे रिंग मेध । गमेधनिमेधनिसं ॰ गंरिं संनि संनि धमे । निध मेग धमे गरिं ॥

॥ सांऽ निनि धध मेमे । निनि धध मेमे गग ॰ धमे गरिं साऽ ।

गत राग बिंदुललित, ताल त्रिताल (मध्यलय)

(प्रो. कृष्णराव मुळे कृत नवीन राग)

रा. द. आरोहावरोह—**सा री ग म ध र्स । र्स ध म ग रि सा ।**

जाति – **ओडव** । अंश – **ध** । सं. – **ग** । न्यास – **म, ग** । समय – **उत्तर रात्र**

१ २ ३ ४ धा धी धी ना ×	५ ६ ७ ८ ना धी धी ना +	९ १० ११ १२ ना ती ती ना ०	१३ १४ १५ १६ ना धी धी ना ॥
. . . .	. . . .	. . . “सस . . . दिड	ध. सस ग म दा दिड दा डा
मध ध म गग दा दा डा दिड	सरि सस सध. स दा दिड दा डा	ग म ग” गग दा दा डा दिड	म धम ध र्स दा दिड दा डा
र्सरी री सां धध दा दा डा दिड	म धध ग म दा दिड दा डा	ग रि स । मम दा दा डा दिड	ग मम ध र्स दा दिड दा डा
सां सां सां र्सर्स दा दा डा दिड	र्स गंगं मं गं दा दिड दा डा	र्सरिं सां सां र्सर्स दा दा डा दिड	मध धध म ध दा दिड दा डा
धर्स ध म गग दा दा डा दिड	म धध ग म दा दिड दा डा	ग रि स दा दा डा	

तोडे

१	ध ध म गग दा दा डा दिड	रि सस ध. स दा दिड दा डा	ग म ग सस दा दा डा दादि	गग रिसा गग मम दाडादाडादाडादाडा
	गग मम धध मम दाडादाडादाडादाडा	र्सर्स गंरिं र्सर्स धप दाडादादि दाडादाडा	मम गग रिसा । सस दादिदाडादाडा दिड	. . . .
२	ध ध म गग	रि सस ध. स	ग म ग मम दादि	धध मम धध र्सऽ दाडादादिदाडा दाऽ
	ऽऽ र्सर्स धध मम ऽऽदिदिदाडा दाडा	धध र्सऽ ऽऽ र्सर्स दिदि दाऽ ऽऽ दिदि	धध मम मम गग दिदि दाडादाडादिदि	रिस मम गग धध दाडादाडादाडादिदि
	मम र्सर्स धध र्सम दाडादाडादाडादादि	गंरिं र्सर्स र्सर्स धध दाडादाडादाडा दिदि	मम गरि साऽ । सस दाडादाडा दाऽ दिड	. . . .
	॥	×	+	०
३	साम गम धग ऽम दादिदाडादादाऽडदा	र्सध ऽर्स गंऽ र्सऽ दादाऽडदा दाऽडदाऽ	धर्स ऽध मम ऽग दादाऽडदा दाडादाऽ	मध ऽम गरि । सस दादाऽडदादाडा दिड

गत राग ललित ताल त्रिताल (विलंबलय)

रा. द. आरोहावरोहः—नि. रिँ ग म, मँ म ग, मँ ध, सां ।
सं नि ध मँ म, ग, म ग रिँ सा ॥

जाति – षाडव. यात दोन्ही मध्यम क्रमानें घेतात.

अंश – म । सं. – सा । समय – उत्तररात्र.

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	''गरिँ	गमँ	गरिँ	नि.रिँ	गम
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	दिड	दा	दिड	दादि	दाडा
मँमँ	म	म	गग	मँ	धध	मँ	ध	मँ	म	ग	गग	मँ	धध	मँ	ध
दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा
नि	संसं	नि	ध	मँ	धध	मँ	ध	मँ	म	ग''	गरिँ	मँ	धध	नी	सां
दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा
धरिँ	संसं	सं	सं	नि	धध	मँ	ध	मँ	म	ग	गग	मँ	धध	नि	ध
दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा
धसं	निनि	ध	मँ	गमँ	मम	ग	म	ग	रिँ	सा	गरिँ	.	.	.	.
दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दिड	.	.	.	.

तोडा १

मँ	म	म	ग	धनि	ध	धनि	रिँ	सां	सां	सां	संसं	निनि	धध	मँमँ	धध
दा	दा	डा	दा	दा	डा	दा	डा	दा	दा	डा	दिड	दादि	दाडा	दादि	दाडा
निनि	रिँरिँ	गंगं	मंमं	गंमं	रिँगं	सांरिँ	निसं	निध	मग	रिँसा	गरिँ	.	.	.	.
दाडा	दाडा	दाडा	दाडा	दादि	दादि	दाडा	दाडा	दादि	दाडा	दाडा	दिड	.	.	.	.

तोडा २ रा. बोल इच्छेप्रमाणें लावा.

॥ मं म म गग । मंध निसं निध मंध ॰ सांऽ निध मंध मग । निध मग रिंस नि.स॥
॥ नि.रिं गम धऽ मंध । मंध निसं निसं निध ॰ मंध मग रिंस (गरिं) । | . . . . ॥

तोडा ३ रा. चौगणीचा, बोल स्वतःच्या रचनेचे लावा.

मं म म गग	रिंसारिंरिं गरिंगग मगममधमंधध	निधनिनि,संनिसंसं रिंसंरिंरिं संसंसंसं	गंरिंगंगं रिंरिंसंसं निनिनिनि धधधध
मममम गगगग धधधध मममम	निनिनिनि धधधध संसंनिनि धधमम	गगमम गगगग गमगरिं साऽगरिं	

तोडा ४ था झाल्यासह चौगणीचा.

मं म म मम	ग ।।। ग ।।। म ।।। म ।।।	ग ।।। ग ।।। ग ।।। ग ।।।	म ।।। म ।।। म ।।। म ।।।
म ।।। म ।।। म ।।। म ।।।	ध ।।। नि ।।। ध ।।। ध ।।।	सां ।।। सां ।।। सां ।।। सां ।।।	ध ।।। सां ।।। सां ।।। सां ।।।
सां ।।। नी ।।। ध ।।। म ।।।	मंगमंगधधमम धमंधमंनिनिधध	निधनिधसंसंनिनि संनिसंनिरिंरिंसंसं	निरिंगंमंगंरिंसांऽ संनिसंसंनिधनिनि
धमंधधमंगमम गरिगगरिंरिंसाऽ	नि.रिंगमरिंगमध गमंधनिमंधनिसं	निनिधधमंमंमम गमगरिं साऽ गरिं	—

गत (मशीद.) मालकंस. त्रिताल (विलंबित)

रा. द. स्वर – सा गॅं, म धॅं, निॅं सां । सां निॅं धॅं, म, गॅं, सा ।
अंश – म । सं. सा । समय–उत्तर रात्र । ओडव ।

या गतीच्या मूळ रचनेंत दुगणीचे व चौगणीचे स्वर आहेत. चौगणीचे स्वर एका विभागांत १६ लिहावे लागतात. म्हणून ते प्रत्येक ताल विभागांत दोन ओळींत लिहिले आहेत. ते आधीं पहिली ओळ व मग दुसरी ओळ या क्रमानें वाचावे. प्रत्येक ४ स्वरास दादिडदाडा हे बोल घालावे. कांहीं विभागांत मध्येंच चौगुणीचे स्वर आहेत. तेहि असेच लिहिले आहेत. गत ठाय लयीची (अगदीं सावकाश) आहे. लय ध्यानांत घेऊन गत बसवावी.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धिं धिं ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
· · · ·	· · · ·	· · · ·	सां निॅनिॅ गॅगॅमम
· · · ·	· · · ·	· · · ·	दा दिड धॅधॅनिॅनिॅ
सां सां सां निॅनिॅ	धॅनिॅ धॅम गॅम म	सगॅ सा सा गॅमधॅनिॅ	सां निॅनिॅ गॅगॅमम
दा दा डा दिड	दाऽ दिड दा डा	दा दा डा ददिदड	दा दिड धॅधॅनिॅनिॅ
सां सां सां सांसां	धॅनिॅ धॅ मधॅ म	सगॅ सासा निधॅ. धॅ.	मम निधॅ सनिॅ. गॅस
दा दा डा दिड	दा डा दा डा	दा दिड दा डा	दाडादाडादाडादाडा
मगॅ धॅम निधॅ संनिॅ	गॅं संनि संनिधॅम	गॅऽसस सा गॅमधॅनिॅ	सां निॅनिॅ गॅगॅमम
दाडा दाडा दाडा दाडा	दा दिड निधॅमगॅ	ससस	धॅधॅनिॅनिॅ

सां सां सां निधॅ	गॅम मम गॅगॅमम	सां सां सां गॅंगॅं	गॅं संसं [सां] निधॅ
दा दा डा दिड	दा दिड गॅमधॅनिॅ	दा दा डा दिड	दा दिड दा दिड
मसां निधॅ धॅनिॅ म	मगॅ मम धॅसां सां	सगॅ सा सा गॅमधॅनिॅ	सां निनि गॅगॅमम
दा दिड दा डा	दा दिड दां डा	दा दा डा	दा दिड धॅधॅनिॅनिॅ

तोडा १ ठायलयीचा मींडेचा, बोल सहज लावतां येतील.

॥ सां सां सां संसं । नीं धँधँ म म ꠰ म म म मम । गँ गँ सा सस ॥

॥ गँ सस म गँ । ध मम नी धँ ꠰ सां निंनि गँ सां । मं गँगँ सां नीं ॥

॥ धसां निनि धँ म । गँगँमम गँगँमस } ꠰ गँ सा सा गँमधँनि। |
गँमगँम धँमगँम

तोडा २ रा. दुगणीचा, उलटी मींड व आंदोलन घेण्याचा,
(गतीला मिळालेला.)

॥ सां सां सां संसं ।निंनिंनि धँ धँधँ मम ꠰ गँ गँ गँ गँ ससमस ।निं.स गँ म धँ निं सांऽ

॥ गँगँसं गँगँसं निसं। धँऽ धँऽ मममम ꠰ गँ गँ गँ धँ धँम धँधँ। गँगँ मम धँधँ नीँधँ॥

॥ गँम निंधँ निंधँ गँम । गँम निंधँ संनिं धँम ꠰ गँऽ सा सा गँमधँनिं। |

तोडा ३ रा चौगणींत आडलयीचे बोल. (प्रत्येक मात्रेंत ६ बोल.)
समेला मिळालेला.

× +
॥ सां सां सां संसं । धँधँधँ निंनिंनि, सांऽसं संसंसं, गँगँगँ संसंसं, संऽसं संसंसं ॥

०
꠰ निंनिंनि धँधँधँ, ममम ममम, धँधँधँ ममम गँगँगँ गँगँगँ ।

+
। गँमगँ धँमधँ, मधँम निंधँनि, धँनिंधँ संनिसं मधँम निंधँनि ॥

तोडा ४ था झाल्यासह चौगणीचा.(स्वरापुढील उभी-रेघ चिकार वाजवा)

॥ सां सां सां संसं। नीं धँम गँऽ सा ꠰ सा गँ। मा धँ। मा गँ। सा।।। ।

। नि। धँ। मा गँ। सा।।। सा।।। ॥ गँ।।। सा।।। मा।।। गँ।।।

। धँ।।। मा।।। गँ।।। सा।।। ꠰ नी।।। धँ।।। म।।। गँ।।। ।

। धँ।।। मा।।। गँ।।। सा।।। ॥ धँ.। नी.। सा गँ। मा धँ। नी। सां। ।

। धॅा निॅा साऽाऽ साऽाऽ साऽाऽ ; गॅा गॅा साऽाऽ साऽाऽ साऽाऽ ।

। सां निा धॅाऽ निॅा धॅा माऽ ॥ धॅा मा गॅाऽ मा गॅा साऽ

॥ निसगॅम धॅमगॅम निधॅमधॅ संनिधॅनि ; गॅसंनिसं मगॅऽसं संनिधॅम गॅमधॅनि ।

। संनिधॅम गॅमधॅनि संनिधॅम गॅमधॅनि ॥

गत राग-**भैरव**, ताल-**त्रिताल** (विलंबलय)

रागदर्शक आरोहावरोहः-**सा ग, म प, धॅ, नि सं । सं नि धॅ, प, म, ग म रि सा ॥**

जाति-**संपूर्ण**, अंश-**रि** सं. धॅ । **रि, धॅ** आंदोलित करावे. समय-**उषःकाल.**

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना

.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	"सस	गम	मम	पम	पप
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	दिड	दाऽ	दिड	दादि	दाडा
निधॅ	निधॅ	प	म	म	री	गग	मम	मरी	री	सा"	सस	धॅ.	धॅधॅ	सा	सा
दा	दा	डा	दा	दा	डा	दादि	दाडा	दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा
सरी	री	सा	रिम	म	री	गग	मम	री	री	सा	सस	ग	मम	प	प
दा	दा	डा	दा	दा	डा	दादि	दाडा	दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा
निधॅ	निधॅ	प	पप	गम	मम	म	म	निधॅ	निधॅ	प	सां	सां	धॅ	निनि	संसं
दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दा	दा	डा	दादि	दाडा
रिं	रिं	सां	संसं	नि	संसं	रिं	सां	धॅ	धॅधॅ	सां	सां	नि	धॅ	प	पप
दा	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दा	डा	दिड
ग	मम	प	प	संनि	धॅप	मग	मम	री	री	सा	सस				
दा	दिड	दा	डा	दादि	दाडा	दाडा	दिदि	दा	दा	डा	दिड				

तोडा १ ला

॥ धॅं धॅं प रिंम । म रीं ग म ॰ रीं रीं सा सस । गरीं रिंरिं रीं सा ॥

॥निधॅं धॅंधॅं निसा सा। गम मम धॅं धॅं ॰ सां सां सां संसं । रीं रीं सां मं ॥

॥ रीं रीं सारिं संसं । गग गग मम मम ॰ रीं रीं सा।सस । . . . . ॥

२ पुढील तोडे मध्यलयींत गत वाजवून त्यांत घ्या.

॥ सस मग पम धॅंप । निधॅं सांऽ संसं रिंसं ॰ धॅंधॅं संसं रिंरिं सांऽ । संनि धॅंप मम मम ॥

॥ धॅंपपम ममरिंस । धॅंनिसं॰ धॅंधॅंसंनि ॰ धॅंपमगरिंस । सस ।

३

॥ धॅंधॅंपम गमगम । निनिधॅंप गमगम ॰ संरिंसंनि धॅंपगम । संनिधॅंपमगऽम ॥

॥ गमपधॅं निरिंसंनि । संनिधॅंप मममम ॰ रिंरिंरिंरिंसाऽ सस।

४

॥ रिंरिंसासा गगरिंरिं । ममगग पपमम ॰ धॅंधॅंपप निनिधॅंधॅं ।संसंनिनि रिंरिंसंसं ॥

॥ गरिंसंनिधॅंपगम । रिंसंनिधॅंपमगम ॰ ममरिंरिंसाऽ । ।

गत राग तोडी, ताल त्रिताल (ठाय लय).

रा० द० आरोहावरोह – स रिं गॅं, मं प धॅं, नि सं।। सं नि धॅं प मं गॅं रिं, स ।

अंश – धॅं । सं० – गॅं । समय-सकाळ १ ला प्रहर । जाति–संपूर्ण । रिं गॅं मं धॅं ।

१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
×	+	०	॥

. . . .	. . . .	. . . "सस	धॅं. निनि सा रिं
. . . .	. . . .	. . . दिड	दा दिड दा डा
गॅं गॅं गॅं प	गॅं गॅं मंमं धॅंधॅं	प मं गॅं" गॅंगॅं	रिं गॅंगॅं रिं सा
दा दा डा दा	दा डा दिड दिड	दा दा डा दिड	दा दिड दा डा
सा धॅंधॅं धॅं धॅं	प पप गॅं गॅं	रिं रिं सा"(सस)	
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दा डा (दिड)	

‖ . . . . | . . . . ⁝ . . . . | गॅ मॅमॅ धॅ नि ‖
‖ . . . . | . . . . ⁝ . . . . | दा दिड दा डा ‖

‖ सां सां सां संसं | रिॅ गॅगॅ रिॅ गॅ ⁝ रिॅ संसं धॅ नि | सं गॅ रिॅ संसं ‖
‖ दा दा डा दिड | दा दिड दा डा ⁝ दा दिड दा डा | दा दा डा दिड ‖

‖ नि धॅधॅ नि सं | नि धॅधॅ प मॅ ⁝ गॅ रिॅ सा (सस) | ‖
‖ दा दिड दा डा | दा दिड दा डा ⁝ दा दा डा (दिड) | ‖

तोडा १ ठायीचा

॥ गॅ गॅ गॅ रिॅरिॅ । सा सा सा रिॅरिॅ ⁝ सा रिॅरिॅ गॅ गॅ । प पप धॅ धॅ ॥
॥ नी निनि सां सां । रीॅ रिॅरिॅ गॅ गॅ ⁝ रीॅ संसं सां सां । नी धॅधॅ प गॅ ॥
॥ सां निनि धॅ प । गॅ गॅगॅ रीॅ गॅ ⁝ रीॅ सा सा | गॅगॅ ।

तोडा २ रा ठायीचा.

॥ गॅ गॅ गॅ धॅ । धॅ धॅ गॅ मॅ ⁝ धॅ पप गॅ मॅ । नि धॅ प निनि ॥
॥ धॅ निनि सं रिॅगॅ । रिॅ सं सं गॅगॅ ⁝ रिॅ संसं नि धॅ । मॅ गॅगॅ गॅ गॅ ॥
॥ मॅ धॅधॅ नि सं । नि धॅधॅ मॅ गॅ ⁝ रिॅ स स | गॅगॅ ।

तोडा ३ रा दुगणीचा

॥ गॅ गॅ गॅ पप । पमॅगॅमॅ पधॅनिनि ⁝ धॅपमॅगॅरिॅसा सस । धॅनिसरिॅगॅऽसरिॅ ॥
॥ गॅऽगॅमॅधऽपप । निनिधॅपमॅगॅनिनि ⁝ धॅपमॅगॅरिॅसा (सस) ॥

‖ गॅ गॅ गॅ प । गॅ गॅ मॅमॅधॅधॅ ⁝ रिॅगॅरिॅस धॅनिसरिॅ | संनिधॅनिसंरिॅगॅऽ ‖
‖ मॅगॅरिॅस ⁝ गॅऽपमॅधॅपधॅऽ | गॅरिॅसंनिधॅपमॅगॅ ‖

‖ रिॅसऽसरिॅसगॅरिॅ | संनिरिॅसंगॅरिॅमॅगॅ ⁝ मॅपधॅमॅपधॅमॅप |
‖ मॅगपमॅधॅपनिधॅ | पमॅगॅरिॅसंनिधॅप ⁝ गॅऽगॅरिॅसाऽसस |

(गुला.) गत राग पूर्वी, ताल त्रिताल

रा. द. आरोहावरोह — मागील पान पहा.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धीं धीं ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . . .	"रिँ गग रिँ ग	० गमँपऽ मँ
. . . .	. . . .	दा दिड दा डा	ऽ दा ऽड दा
प ० ० पप	मँ गग रिँ सा"	"	"
डा ऽ ऽ दि	दा दि दा डा		"
प ० ० पप	ग मँमँ पप निनि	धँऽधँ पऽप निनि	धँऽधँ पऽप मँमँ
डा ऽ ऽ दि	दा दि दि दि	दाड दाड दिड	दाड दाड दिड
गऽग रिँऽरिँ मँमँ	गऽग रिँऽरिँ साऽ		
दाड दाड दिड	दाड दाड दा		

तोडा १

सा सां ० नि	रिँ गंगं नि रिँ	धँ नि प धँ	मँ प ग मँ
दा डा ऽ दा	दा दिड दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
रिँ ग ० मँ	ग रिँ स नि.	रिँ गग रिँ ग	० मँ रिँ ग
दा डा ऽ डा	दा डा दा डा	दा दिड दा डा	ऽ दा दा डा

२

प ० ० मँ	ग म^ ग ०	० गं रिँ गं	रिँ नि ० रिँ
डा ऽ ऽ दा	दा डा दा ऽ	ऽ दि दि दि	दा दा ऽड दा
० नि धँ नि	धँ मँ ० धँ	० मँ ग मँ	ग रिँ ० ग
ऽ दि दि दि	दा दा ऽड दा	ऽ दि दि दि	दा दा ऽड दा

॥ रिँ ग ० मँ । ग रिँ स नि़ ।

३ तोडा दुगणीचा, समेला मिळणारा. बोल दादाडदा

॥ रिंगंऽगं संरिंऽरिं । निसंऽसं धंनिऽनि ॰ मेधंऽधं मेपऽप । नि़रिंऽग रिंगऽमे ॥

गत, राग पूर्वी, ताल त्रिताल.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
. . . .	. . . .	"नि. ० रिं रिं	ग गग प मे
. . . .	. . . .	दा ऽ दा डा	दा दिड दा डा
प धंधं प मे	ग मΔ ग ०	मेमे मेमे ग मे	ग ० ० मेमे
दा दिड दा डा	दा डा दा ऽ	दिड दिड दा डा	दा ऽ ऽ दिड
ग. रिंरिं सा सा	नि. रिंरिं सा सा	गग मेमे धंधं निनि	धं मे ग
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दिड दिड दिड दिड	दाड दाड दिड
मे ग रिं	ग रिं सा"	ग गग ग ग	मे मेमे धं धं
दाड दाड दिड	दाड दाड दा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
सां ० सं सं	नि रिंरिं सं सं	नि रिंरिं गंमं गंगं	रिं सां नि
दा ऽ दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दिड दिड	दाड दाड दिड
धं प मे	ग रिं सा	(नि़)	
दाड दाड दिड	दाड दाड दा		

तोडे — कालांतून सुरू. बोल दा दिड दा डा

१

नि़ रिं ग मे	धं रिं ०नि	धं मे ऽ ग	रिं सा ऽ सा
दा दि दा डा	दा दा ऽडदा	दा दा ऽ डदा	दा दा ऽ डदा

२

२

नि. रिं ग रिं	ग मे प धं	नि सं गं रिं	सं नि धं प
दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
सं नि धं मे	धं सं ० सं	धं मे ऽ ग	रिं सा ऽ सा
दा दि दा डा	दा दा ऽ डदा	दा दा ऽडदा	दा दा ऽडदा

३

३

नि. रिँ ग रिँ	ग मी प मी	प धँ प मी	नि धँ प मी
दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा
धँ नि सं नि	गं रिँ सं नि	धँ मी ऽ ग	रिँ सा ऽ सा
दा दि दा डा	दा दि दि दि	दा दा डदा	दा दा डदा

४

४

प मी ग म	ग रिँ स स	प मी ग रिँ	धँ प मी ग
दा डा दा डा	दां डा दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा
नि धँ प मी	रिँ सं नि धँ	धँ मी ऽ ग	रिँ साऽ सा
दा दि दा डा	दां दि दि दि	दाड दाड दा	दाड दाड डा

(गुला.) गत राग यमन ताल त्रिताल.

(रा. द. आरोहावरोह इ. माहिती मागील पान पहा.)

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
ना धिं धिं न्ना	ना धिं धिं न्ना	ना तिं तिं न्ना	ना धिं धिं न्ना

. . . .	. . . .	नि. रिरि रि ग	० रिप ०मी मी
. . . .	. . . .	दा दिड दा डा	ऽ दा ऽड दा
प ० ० धध	प मीमी ग रि	रिप ० री री	स स सस सस
डा ऽ ऽ दिड	दा दिड दा डा	दा ऽ दा डा	दा डा दिड दिड
ध. नि. ध. नि.	रि. नि. ग रि	मी ग मी ग	प मी ग रि
दा डा दा दा	डा दा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
नि. रिरि गग पप	री री सा स सा		
दा दिड दिड दिड	दा ड दा ड दा		

तोडा १ कालातून सुरू.

. . . .	. . . .	प ध प मी	ग रे सा सा
. . . .	. . . .	दा दि दा डा	दा डा दा डा
नि ध प मी	ग रे सा सा	स रि ग मी	प ध नि सं
दा दि दा डा	दा डा दा डा	दि दि दि दि	दि दि दि दि
नि. रि ग प	ग रि सा		
दिं दि दि दिं	दाड दाड दा		

तोडा २ रा समेपासून सुरू.

प ० ० ध	प मॆ ग मॆ	प ० ध प	मॆ ग रि सा
डा ऽ ऽ दि	दा डा दा डा	दा ऽ दा डा	दा डा दा डा
ध. नि. स रि	ग मॆ ० प	प ध नि सं	नि ध प
दा डा दा डा	दा दा ऽड दा	दि दि दि दि	दाड दाड दा
नि ध प मॆ	ग रे ० सा		
दा दि दि दि	दा दा ऽड दा		

तोडा ३ समेपासून सुरू.

प ध नि सं	रे' गं रे' सां	नि ध प मॆ	ग मॆ प ध
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
नि ध ० नि	ध मॆ ० ध	प मॆ ० प	ग रि ० ग
दा दाऽड दा	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा
प सां ० नि	प मॆ ग रि		
दा डा ऽ दा	दा डा दा डा		

२७ (गुला.) गत, राग भूप ताल त्रिताल

रा. द. स्वर — स रि ग प ध सं। सं ध प ग रि स।

अंश — ग। सं. ध। समय रात्रौ १ ला प्र.। ओडव।

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . . .	. . . .“	प. ध.ध. सा रि
. . . .	. . . .	. . . .	दा दि ड दा डा
ग ० ग ग	ग ग धध पप	ΔगऽगΔरीऽरी साऽ”	री गग प ध
दा ऽ दा डा	दा डा दिड दिड	दाड दाड दा	दा दिड दा डा
सां ० सां सां	ध रिंरिं रिंरिं रिंरिं	Δसांऽसं Δधऽध पऽ	Δगंऽगं गंऽगं सांऽ
दा ऽ दा डा	दा दिड दिड दिं	दाड दाड दा	दाड दाड दा
Δरींऽरिं रींऽरिं धऽ	Δसाऽस धऽध पऽ	ग री सा सा	. . . .
दाड दाड दा	दाड दाड दा	दा डा दा डा	

१ तोडा गतीला मिळाला आहे.

: : : :	: : : : °	: : : :	ग गग प ध
			दा दिड दा डा
सां ० सां सां	ध संसं रिंरिं गंगं °	रीं सां ध	प ग री
दा ऽ दा डा	दा दिड दिड दिड	दाड दाड दा	दाड दाड दा
ग पप ध सां	ग ध प प °	∆ग ∆री सा	: : : :
दा दिड दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा	

२ तोडा गतीला मिळाला आहे.

: : : :	: : : : °	: : : :	ग ध प प
			दा दि दि दि
ग∆ री∆ सा	ध सां ध प °	ग∆ री∆ सा	सा री ग प
दाड दाड दा	दा दि दि दि	दाड दाड दा	दा दि दा डा
ध सा रिं गं	रीं संसं धध पप °	ग∆ री∆ सा	: : : :
दि दा दा डा	दा दिड दिड दिड	दाड दाड दा	

३ तोडा समेला मिळाला आहे.

: : : :	: : : : °	: : : :	ग प ध सां
			दा दि दा डा
प ध सां ०	रिं रिं सां∆सां °	गं∆रिं∆सां सां	ध प∆ ग रि
दा डा दा ऽ	दि दि दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
ग प ध सां	गं रिं∆ ० सं °	रिं सां∆ ०रिं	सां ध∆ ०सां
दि दि दि दि	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा
प ध सां सां	ध प ० ग °	रि सा ० सा	प. ध. स रि
दि दि दि दि	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा	दा दिड दा डा

(गुला.) गत राग कामोद, ताल त्रिताल.

रा. द. आरोहावरोह—स रि मं प ध प, नि ध सं । सं नि ध, प, ग म प, ग म रि सा ॥

जाति – षाडव संपूर्ण । अंश – प । सं. – रि । समय – रात्रौ पहिला प्रहर

कामोदात दोन्ही मध्यम (म व मं) घेतात.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४ धा धीं धीं ना	५ ६ ७ ८ ना धीं धीं ना	९ १० ११ १२ ना ती ती ना	१३ १४ १५ १६ ना धीं धीं ना
: : : :	: : : :	: : : :	० मंप ० प ऽ दा ऽड दा
ध ० ० मंप डा ऽ ऽ दा	० ध प ० ऽऽडदा डा ऽ	ग ० प प दा ऽ दा डा	ग ग म म दा डा दा डा
ग पप गग मम दा दिड दिड दिड	मΔvम रीरी सा दाड दाड दा	प. पप पप सा दा दिड दिड दा	० सा निनि सस ऽ डदा दिड दिड
री री सा दाड दाड दा	ग म धध पप दा डा दिड दिड	मΔΔम रीरी सा दाड दाड दा	(० मंप ० प) ऽ दा ऽ डदा

तोडा १

ध ० प ० दा ऽ डा ऽ	सं सं ध प दि दि दा डा	मं प सं सं दा डा दि दि	रीं रीं सां दाड दाड दिड
नि ध मं प दा दि दि दि	ध मं प दाड दाड दिड	मंΔ vरी सा दाड दाड दा	: : : :

२

ध ० ० पमं डा ऽ ऽ दा	० ध प ० ऽ डदा डा ऽ	ग म प प दा दि दा डा	ग म प प दा दि दा डा
ग म प प दा दि दि दि	मΔ vरी सा दाड दाड दा	प ध मं प दि दि दि दि	प प सं सं दि दि दि दि
नि ध प दाड दाड दिड	ग म प दाड दाड दिड	म री ० सा दा दाऽड दा	: : : :

(गुला०) गत राग कामोद, ताल एका (मात्रा १२).

ओळ ४ मधील आरंभीचे रि ग रि व ग म प हे स्वर पटकखटक्यानें घ्यांवयाचे.

×		०		+		०		॥		।।।	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
स	नि.	स	रि	स	रि	ग	ग	म॑	प	म॑	प
दा	डा	दा	दा	डा	दा	दि	दि	दा	दा	ऽड	दा
ध	०	०	प	०	ध	प	म॑	प	ग	म	रि
डा	ऽ	ऽ	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
ग	म	प	री	०	स	रि	रि	रि	स	नि.	स
दा	ऽ	ऽ	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
रि	ग	रि	ग	म	प	ग	म	ग	ध	म॑	प
दा	ऽ	ऽ	डा	ऽ	ऽ	दा	डा	दा	डा	दा	डा
ग	म	प	री	०	सा	रि	रि	रि	स	नि.	स
दा	ऽ	ऽ	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दा	डा	दा	डा

अंतरा

स	स	स	स॑	०	स॑	स॑	रि॑	स॑	नि	स॑	ध
दा	दि	दि	दा	ऽ	डदा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
नि	प	ध	म	प	ग	म	रि	ग॑	०	रि॑	स॑
दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा
नि	स॑	ध	नि	ध	नि	स॑	०	प	ध	प	म॑
दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	डा
प	ग	म	ग	म	रि	ग	म	ध	प	म॑	प
दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
ग	म	प	री	०	स	रि	रि	रि	स	नि.	स
दा	ऽ	ऽ	दा	ऽ	डदा	दा	डा	दा	डा	दा	डा

तोडा

॥ × ⁞ ० । + ⁞ ० । ॥ । ॥। ॥
॥ प प ⁞ प सं । ० सं ⁞ सं सं । सं सं । सं सं ॥
॥ ध नि ⁞ सं रिं । नि सं ⁞ ध नि । प ध । मं प ॥
॥ गं रिं ⁞ सं नि । ध नि ⁞ सं रिं । सं नि । ध प ॥
॥ ग म ⁞ प ध । नि सं ⁞ ग म । ध प । मं प ॥
॥ ग म ⁞ प री । ० स ⁞ रि रि । रि स । नि. स ॥

(गुला.) गत राग बिहाग ताल त्रिताल.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
· · · ·	· · · ·	· · · ·	ग म प ध
· · · ·	· · · ·	· · · ·	दा दि दा डा
नि प ० नि	प ० म ग	ग म प म	ग सा नि.
दा द्रा ऽ दा	द्रा ऽ दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
प. प. प. नि.	० सा प म	ग सा सा	ग म प ध
दा दि दि दा	ऽ डदा दि दि	दाड दाड दा	दा दि दा डा

नि प ० ०	प प प सां	० सं सं सं	गं पं ० गं
दा द्रा ऽ ऽ	दि दि दि दा	ऽ डदा दा डा	दा द्रा ऽ दा
० सं सं सं	नि प ० रिं	सं नि ध प	ग सा नि.
ऽ डदा दा डा	दा द्रा ऽ ड्दा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
प. प. प. नि.	० सा प म	ग सा सा	
दा दि दि दा	ऽ डदा दि दि	दाड दाड दा	

तोडा १

प नि सां सां	प नि सां सां	गं रिं सं नि	ध प म ग
दा दि दा डा	दा दि दा डा	दि दि दि दि	दि दि दि दि
ग सा ० सा	गं रिं ० सां	नि ध मं प	ग म प ध
दा दा ऽ डदा	दा दा ऽ डदा	दा दि दा डा	दा दि दा डा

तोडा २

नि	प	०	नि	नि	ध	मे	प	मे	प	मे	प	ग	म	रि	ग
दा	द्रा	ऽ	दि	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
मे	प	मे	प	ग	म	रि	ग	ग	म	प	नि	सां	गं	०	रिं
दा	दि	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दि	दि	दि	दि	दा	दा	ऽ	ड्दा
सां	नि	०	ध	प	मे	ग	म	ग	सा	०	सा				
दा	दा	ऽ	ड्दा	दि	दि	दि	दि	दा	दा	ऽ	ड्दा				

तोडा ३

स	म	ग	प	मे	नि	प	सां	गं	सां	०	गं	पं	मं	गं	रिं
दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा	दा	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दा	डा
सं	नि	ध	प	म	ग	रि	सा	प	सां	०	सां	प	नि	सं	रिं
दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दा	ऽ	ड्दा	दि	दि	दि	दि
गं	रिं	सं	नि	ध	प	म	ग	म	ग	०	सा				
दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दा	दा	ऽ	ड्दा				

(गुला.) गत राग केदार ताल त्रिताल.

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
सा	सा	सा	म	०	म	म	म	ग	प	प	ध	ऽध	प	प	प
दा	दि	दि	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दि	दि	दाड	दा	ऽड	दा	दा	डा
ग	प	प	सां	०	नि	ध	प	ग	म	प△	०	गम	री	सा	०
दि	दि	दि	दा	ऽ	ड्दा	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ
प	गमे०	री		सा	री	सा	०	सा	०	सा	०	री	सा	सा	०
दा	दा ऽ	ड्दा		दा	डा	दा	ऽ	दाऽड		दाऽड		दा	डा	दा	ऽ

तोडे

सा	सा	म	म	ग	ग	प	प	मे	प	ध	ध	प	प	सां	सां
दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा
ध	नि	सां	सां	ध	नि	सां	सां	प	नि	सां	रिं	०	सां	गं	मं
दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दि	दा	ऽड	दा	दा	डा
पं	मं	०	रिं	सां	ध	०	प	ग	म	०	प	म	री	०	सा
दा	दा		ड्दा	दा	दा	ऽ	ड्दा	दा	दा	ऽ	ड्दा	दा	दा	ऽ	ड्दा

सा	सा	रि	रि	सा	सा	म	म	ग	म॑	प	प	म॑	प	ध	प
दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा	दा	दि	दा	डा
ध	नि	ध	प	म	म	म	म	ध	प	म	म	म	म	म	म
दा	ऽ	दा	डा	दा	।	।	।	दा	डा	दा	।	दा	।	।	।
प	०	नि	०	रिं	०	सां	०	नि	०	ध	०	प	०	म	०
दा	।	दा	।	दा	।	दा	।	दा	।	दा	।	दा	।	दा	।
प	नी	०	सां	प	नि	सं	गं	पं	मं	०	रिं	नि	रिं	०	सां
दा	दा	ऽ	डदा	दि	दि	दि	दि	दि	दा	ऽ	डदा	दि	दा	ऽ	डदा
प	नि	०	रिं	सं	नि	ध	प	ग	म	०	प	ग	म	रि	सा
दि	दा	ऽ	डदा	दा	डा	दा	डा	दि	दा	ऽ	डदा	दा	दि	दा	डा

(गुला०) गत राग गौडसारंग, ताल एका

रागदर्शक आरोहावरोह—सा, ग रि, म ग, प म, ध प, नि ध, सां
सं ध, नि प, ध म, प ग, म रि, प रि सा ।

अंश–ग । सं०–ध । वेळ–दोन प्रहर दिवसा. हा संपूर्ण.

सातव्या ओळीतील म हा स्वर पटकेने म्हणजे दुसरें बोट आपटून काढावयाचा. त्याला स्वतंत्र बोल नाहीं.

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
×		०		+		०		॥		।।।	
.	.	.	.	.	.	.	.	"नि.	सस	ग	रे
.	.	.	.	.	.	.	.	दा	दिड	दा	डा
म	ग	०	पप	म॑	धध	म॑	प	ग	म	रि	म
दा	डा	ऽ	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	दा
ग	म	रि	सा	रि	स	०स	स"	नि.	सासा	ग	रि
दा	डा	दा	डा	दा	दा	ऽड	दा	दा	दिड	दा	डा
ग	ग	प	०	प	प	धनि	ध	सां	सां	सां	०
दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ
ध	निनि	सां	रिं	सां	नि	ध	प	गग	गग	पप	पप
दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दिड	दिड	दिड	दिड
सां	०	सां	नि	ध	प	म॑	प	ग	गv	०रे	रि
दा	ऽ	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	दा	ऽड	दा
ग	म	ग	म	रि	०	सा	०	.	.	.	.
दा	ऽ	डा	ऽ	दा	ऽ	डा	ऽ	.	.	.	.

तोडा १

सांसां	निनि	° धध	पप	निनि	धध	° पप	मंमं	गग	मम	प	ध
दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दा	डा
सांसां	निनि	° धध	पप	म	ग	° रि	सा	.	.	.	.
दिड	दिड	दिड	दिड	दा	डा	दा	डा	.	.	.	.

२

.	.	° .	.	प	पप	° ध	ध	मं	प	मं	प
.	.	.	.	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा
ग	मम	° प	प	प	पप	° पप	सां	०रें	रें	सां	नि
दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दिड	दां	ऽड्	दा	दा	डा
ध	प	° प	प	सां	०	° सां	नि	सां	नि	ध	प
दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	डा	दा	डा
मं	प	° ध	मं	०मं	प	° मं	प	मं	प	नि	रेंरें
दा	डा	दा	दा	ऽड्	दा	दा	डा	दा	डा	दा	दिड
सां	नि	° ध	प	म	ग	° रि	गग	रि	ग	रि	म
दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	डा
ग	म	° रि	सा	रि	सा	° ०सा	सा	.	.	.	.
दा	डा	दा	डा	दा	दा	ऽड	दा	.	.	.	.

३१ (गुला०) गत, राग बहार, ताल त्रिताल

रा. द. आरोहावरोह–निॅ़ स गॅ म प गॅ, म ध, निॅ सं।

सं निॅ प म प गॅ, म, री स॥

अंश – म। सं० – सा। समय – मध्यरात्र। जाति – भिन्न षाडव।

यांत गॅ निॅ हे कोमल स्वर.

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धीं	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना
×				+				०				॥			

.	.	.	.	निॅ़.	सांसां	म	गॅ	° म	पप	गॅ	म	०	धॅ	०निॅ	निॅ
.	.	.	.	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	ऽ	दा	ऽड्	दा
सां	०	सांसां	रेंरें	निॅ	निॅ	सां सं	ध	° निॅ	सां	ध	निॅ	प	म	०	०
डा	ऽ	दिड	दिड	दा	ड	दा ड	दा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	ऽ	ऽ

म सांसां सां सां	० रिंरिं सां निं	ध प ध म	गँ मम गँगँ पप
दा दिड दा डा	ऽ दिड दा डा	दा डा दा डा	दा दिड दिड दिड
रि रि रि रि सा	. . . .	. . . .	. . . .
दा ड दा ड दा	. . . .	. . . .	. . . .

तोडा १

सां ० रिंरिं रिंरिं	सां निं प म	गँ मम पप पप	रि रि रि रि सा
डा ऽ दिड दिड	दा डा दा डा	दा दिड दिड दिड	दा ड दा ड दा
नि.सासा सासा म	०म म म म	प पप गँ म	ध निं सां ०
.दा दिड दिड दा	ऽड् दा दा डा	दा दिड दा डा	दा डा दा ऽ
मंमं मंमं गँ गँ	रिं रिं सां सां	निं निं ध ध	प प गँ म
दिड दिड दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
० ध ०निं निं	सां ० ० ध	०निं निं सां ०	० ध ०निं निं
ऽ दा ऽड दा	डा ऽ ऽ दा	ऽड दा डा ऽ	ऽ दा ऽड दा
सां ० ० ०	. . . .	. . . .	. . . .
डा ऽ ऽ ऽ	. . . .	. . . .	. . . .

तोडा २

सां ० ध निं	सां ० ध निंनिं	ध निं सां ०	रिं रिंरिं सां सां
डा ऽ दा डा	दा ऽ दा दिड	दा डा दा ऽ	दा दिड दा डा
निं ०निं प म	०म म म म	गँ ० म म	रि रि सा ०
दा ऽड दा दा	ऽड दा दा डा	दा ऽ दा डा	दा डा दा ऽ
सासासासाममगँगँ	पप मम धध पप	निंनिंधधसांसांनिंनिं	रिंरिंसांसांसांसांसांसां
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
मं रिं ०सां सां	निं ० म प	०म म गँ ०	म ध ०नि नि
दा दा ऽड दा	डा ऽ दा दा	ऽड दा डा ऽ	दा दा ऽड दा

१ झालायुक्त

सां ० ० ०	ध निं सां सां	° ध निं सां सां	निं निं प प
डा ऽ ऽ ऽ	दा दि दा दा	दा दि दा डा	दा दि दि दि
म म म	सां ० सं नी	° ० नि प प	म म प प
दाड दाड दा	दा ऽ डदा दा	ऽ डदा दा डा	दा दि दि दि
री री सा	नि. सा म म	° म म म म	प प प गॅं
दाड दाड दा	दा दि दा डा	दा । । ।	दा । । दा
गॅं गॅं म म	निं निं निं प	° प प म म	गॅं गॅं म म
। । दा ।	दा । । दा	। । दा ।	दा । दा ।
प प म म	नि. सा गॅं म	° गॅं म गॅं म	गॅं म गॅं म
दा । दा ।	दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
रिं रीं ० रिं	सां ० निं निं	° ० निं प ०	म ध ० नि
दा दा डदा	डा ऽ दा दा	डदा दा ऽ	दा दा डदा
सां ० ० ०			
डा . . .			

तोडा २

सां ० निं प	म प गॅं म	° ० गॅं ० म	ध नि सां ०
दा ऽ दा डा	दा डा दा डा	ऽ दा ऽ डदा	दा डा दा ऽ
रिं रिं सां सां	निं निं प प	° गॅं गॅं म म	री री सा
दा दि दा डा	दि दि दि दि	दि दि दि दि	दाड् दाड् दा
सा म ० म	ध नि ध सां	° ० सं ध नि	ध सां ० सां
दा दा ड्दा	दा डा दा डा	ड्दा दा डा	दा दा ड्दा
म ध नि सां	मं ० मं रीं	° ० सं निं प	गॅं गॅं म प
दि दि दि दि	दा ऽ ड्दा दा	ऽ डदा दा डा	दा दि दि दि
री री सा			
दाड दाड दा			

(गुला०) गत राग **वसंत** ताल **त्रिताल**

रा. द. आरोहावरोह–**सा ग, म॑ ध नि सं । रें सां नि धॅ प, म॑ ग म॑ ग ।**

वसंतात आरोहात–**सा म ग, म॑ ध नि सां रिॅं सा** । असाही प्रयोग होतो.

जाति – **षाडव संपूर्ण** । अंश – **सां** । सं. – **प** । समय – **उत्तर रात्र, वसंतऋतु**

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
ना	धिं	धिं	ना	ना	धिं	धिं	ना	ना	तिं	तिं	ना	ना	धिं	धिं	ना
.	.	.	.	.	.	सासा	नि.	सा	गग	ग	म॑	०	धॅ	०म॑	धॅ
.	.	.	.	.	.	दिड	दा	दा	दिड	दा	डा	ऽ	दा	ऽड	दा
सां	०	०	रिॅरिॅ	सां	रिॅरिॅ	सां	रिॅ	नि	सांसां	निनि	सांसां	धॅ	निनि	धॅधॅ	सां
दा	ऽ	ऽ	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दिड	दिड	दा	दिड	दिड	दा
०नि	नि	धॅ	प	प	धॅधॅ	म॑म॑	पप	म॑		ग	ग	रिॅ	सा		सा
ऽऽ	दा	दा	डा	दा	दिड	दिड	दिड	दा	ड	दाड	दा	दाड	दाड		दा
सा	सासा	म	म	म	म	म	म	ग	ग	ग	ग	ग	म॑म॑	सां	नि
दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा
धॅ	प	म॑	ग	म॑	धॅधॅ	धॅधॅ	सां	०सां	सां	म॑	धॅधॅ	धॅधॅ	सां	०सां	सां
दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दिड	दा	ऽड	दा	दा	दिड	दिड	दा	ऽड	दा
नि	धॅधॅ	म॑	ग	रिॅ	सा	(सासा	नि.)	.	.	.	.	.	.	.	.
दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दिड	दा	.	.	.	.	.	.	.	.

तोडा १

सां	०	०	सांसां	सांसां	सांसां	सांसां	सांसां	निनि	निनि	निनि	निनि	धॅधॅ	धॅधॅ	धॅधॅ	धॅधॅ
डा	ऽ	ऽ	दिऽ	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड
म॑म॑	म॑म॑	म॑म॑	म॑म॑	ग	०	ग	ग	रिॅ	रिॅरिॅ	सा	सा	सासा	गग	म॑म॑	धॅधॅ
दिड	दिड	दिड	दिड	दा	ऽ	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दिड	दिड	दिड	दिड
नि	०	धॅ	धॅ	म॑	म॑	ग	०	नि	निनि	धॅ	धॅ	म॑	म॑	ग	०
दा	ऽ	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	दिड	दा	डां	दा	डा	दा	ऽ
रिॅ	०	सा	सा	नि.	सासा	सासा	सास	रिॅ	स	ग	रिॅ	म॑	ग	धॅ	म॑
दा	ऽ	दा	डा	दा	दिड	दिड	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	डा
नि	धॅ	रिॅं	सां	गं	रिॅं	०सां	सां	रिॅं	सां	०नि	नि	सां	नि	०धॅ	धॅ
दा	डा	दा	डा	दा	दा	ऽड	दा	दा	दा	ऽड	दा	दा	दा	ऽड	दा

सांसांनिनिधॅधॅमॅमॅ	गग मॅमॅ धॅधॅ सां	०सां सां गग मॅमॅ	धॅधॅ सां ०सां सां
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दा	ऽ ड दा दिड दिड	दिड दा ऽ ड दा
नि धॅधॅ मॅ ग	रि सा (सासा नि.)	. . . .	. . . .
दा दिड दा डा	दा डा दिड दा	. . . .	. . . .

तोडा २

सां ० ० ०	सां सां सां सा	रिं सां सां सां	सां सां सां सां
डा । । ।	दा डा । ।	दा डा । ।	दा । । ।
धॅ धॅ नि नि	सं सं सं सं	धॅ धॅ नि नि	सं सं सं सं
दा डा दा डा	दा । । ।	दा । डा ।	दा । । ।
(नि)सां सां सां सां	(नि)सां सां सां सां	(नि)सां सां सां सां	(नि)सां सां सां सां
दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
नि नि ध ध	मॅ मॅ ग ग	मॅ मॅ ग ग	रिॅ रिॅ सा सा
दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।
स रिॅ स स	ग मॅ ग ग	ग म म म	ग म ग ग
दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा
प प प प	मॅ मॅ ग ग	मॅ नि नि नि	धॅ धॅ धॅ धॅ
दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दि दि	दा डा दा डा
ग ग मॅ मॅ	धॅ धॅ नि नि	सां सां रिं रिं	गं गं गं गं
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
मॅ मॅ ० गं	रिं रिं गं गं	रिं सां सां सां	मॅ धॅ सां ०
दा दा ऽ डदा	दि दि दा डा	दि दि दि दि	दा डा दा ऽ
० मॅ ० धॅ	सां ० ० मॅ	० धॅ सां ०	० मॅ ० धॅ
ऽ दा ऽ डदा	डा ऽ ऽ दा	ऽ डदा दा ऽ	ऽ दा ऽ डदा

३२ (गुला.) गत राग सोहनी, ताल त्रिताल

रा० द० आरोहावरोह – सा ग मँ ध नि सां । सं रिँ सं नि ध, ग मँ ध मँ ग, रेँ सा ॥

अंश – ध । सं० – ग । वेळ – उत्तर रात्र । जाति ओडव षाडव । यात रेँ मँ ।

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . रि नि.	स ग∆ ०ग ग	मँ ध∆ ०ध नि
. . . .	. . दा डा	दा दा ऽड दा	दा दा ऽड दा
सं ० नि ध	मँ ग रिँ नि.	स ग ०ग ग	मँ ध∆ ०ध नि
डा ऽ दा डा	दा डा दा डा	दा दा ऽड दा	दा दा ऽड दा
सं ० सं नि	सं रिंरिं निनि संसं	नि ध∆ ०ध नि	ध मँ∆ ०मँ ध
डा ऽ दा डा	दा दिड दिड दिड	दा दा ऽड दा	दा दा ऽड दा
धनिसं० नि ध	मँ ग ⌒ रिँ नि.	. . . .	. . . .
दा ऽ दा डा	दा डा दा डा	. . . .	. . . .

पुढील तोड्यांचे शेवटीं मुळापासून गत वाजवावी.

तोडा १ ला

सं रिंरिं संसं रिंरिं	निनि संसं निनिसंसं	धध निनि धध निनि	मँमँ धध मँमँ धध
दा दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
सं निनि धध मँमँ	गगरिंरिं (ससनि़नि़)		
दा दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड		

तोडा २ रा

सं ० सं नि	सं रिंरिं सं सं	ध निनि सं सं	सं रिंरिं सं सं
दा ऽ दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
गग मँमँ धध निनि	गं रिँ सं नि	गं रिँ सं नि	ध मँ ग ग
दिड दिड दिड दिड	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
संसं निनि धध मँमँ	गग रिरि (सस नि़नि़)	. . . .	. . . .
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	. . . .	. . . .

तोडा ३ रा

सं ० सं सं	सं सं सं सं	° ध निनि सं सं	सं सं सं सं
दा ऽ दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा डा दा डा
धध निनि संसं संसं	संसं संसं संसं संसं	° धध निनि संसं संसं	धध निनि संसं संसं
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
धधनिनिसंसं	धधनिनिसंसं	धधनिनिधधनिनि मंमंधधमंमंधध	धध सं०नि नि ध मं
दिडदिडदिड	दिडदिडदिड	दिडदिडदिडदिड दिडदिडदिडदिड	दिड दा ऽड दा दा डा
धध नि ०ध ध मं ग	मंमं ध ०मं मं ग ग	° सं ० नि ध	मं ग (रिं नि.)
दिड दा ऽड दा दा डा	दिड दा ऽड् दा दा डा	दा ऽ दा डा	दा डा दा डा

३४ (गुला०) गत राग दुर्गा ताल त्रिताल

रागदर्शक आरोहावरोह – स रि प, म प ध सं । सं ध म, प म री सा ।
अंश – प । संवादी – रि किंवा सा । वेळ – रात्रौ पूर्वरात्रीं

हा राग १५–२० वर्षांतील नवीन आहे. यांत सर्व स्वर शुद्ध. हा ओडव.

×	+	° ०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

			स रि प म
			दा दि दा डा
प ० प प	म प ध ध	° मऽम रीऽरि सा	री ० स स
दा ऽ दा डा	दा दि दि दि	दाऽड् दाऽड् दा	दा ऽ दा डा
ध. ० स स	रि रि रि रि	° म री ० म	प प प प
दा ऽ दा डा	दि दि दि दि	दा दा ड् दा	दि दि दि दि
धऽध संऽसं सं	धऽध मऽम म	° रीं री ० सा	
दाऽड दाऽड दा	दाऽऽ दाऽड दा	दा दा ऽ ड्दा	

तोडे समेंतून सुरू व मूळ गतीला मिळालेले.

	×	+	०	॥
१	प ० प प	रि म प प	° म प ध ध	प ध सं सं
	दा ऽ दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा
	सं रिं सं रिं	ध सं ध सं	° प ध प ध	म प म प
	दि दि दि दि	दा दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
	रि म प ध	सं ध ० म	° म री ० स	
	दि दि दि दि	दा दा ऽ ड्दा	दा दा ऽ ड्दा	

२

प ० प प	प म ध प	सं ध रिं सं	मं रीं ० रिं
दा ऽ दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा दा ऽ ड्दा
ध सं ध सं	प ध म प	रि म स रि	ध.स ध.स
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
ध.स रि स	रि म रि म	प म प ध	प ध सं ०
दा डा दा दा	डा दा दा डा	दा दा डा दा	दा डा दा ऽ
रिं सं ध ध	सं ध ० म	म री ० स	
दा दि दि दि	दा दा ऽ ड्दा	दा दा ऽ ड्दा	

(गुला०) गत रागिणी **काफी**, ताल **त्रिताल.**

रा. द. आरोहावरोहः—**स रि गॅ म प ध निॅ सं । सं निॅ ध प म गॅ रि सा ॥**

जाति – **संपूर्ण** । अंश – **प** । सं. – **रि** । समय – **रात्र.** काफीत तीव्र निषादाचाहि उपयोग आहे.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना

. . . .	. . . .	सा रि ० गॅ	० स प म
. . . .	. . . .	दा डा ऽ दा	ऽ दा ऽड दा
प ० ० म	प ध नीॅ सं	सां रिरि निनिॅ संसं	नीॅ०निॅ प०प ध
डा ऽ ऽ दा	दा डा दा डा	दा दिड दिड दिड	दाऽऽड दाऽऽड दा
"निॅ संसं नि सां	० नीॅ ०प ध	निॅ संसं निनिॅ संसं	नीॅ ०निॅ प०प ध"
दा दिड दा डा	ऽ दा ऽड दा	दा दिड दिड दिड	दा ऽड दाऽऽ दा
म पप म प	गॅ ० म म	. . . .	. . . .
दा दिड दा डा	दा ऽ दा डा	. . . .	. . . .

तोडा १

गॅ म प धध	निॅ धध प म	गॅ मम पप गॅ	मम पप गॅ मम
दा डा दा दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दिड, दा	दिड दिड, दा दिड
रि गॅगॅ रि गॅ	सा रि नि. सा	निॅनिॅसासारिरि गॅगॅ	मम पप धध निॅनिॅ
दा दिड दा डा	दा डा दा डा	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड

सां निं धऽ ध	प गँ ऽम म	ऽ पप म प	ऽ निंनिं धध पप
दा दा ऽड् दा	दा दा ऽड् दा	ऽ दिड दा डा	ऽ दिड दिड दिड
म धध प म	गँ रि सा नि.	. . . .	. . . .
दा दिड दा डा	दा डा दा डा	. . . .	. . . .

तोडा २

प ० ० पप	म पप म प	निं निं ध प	म पप निं सां
डा ऽ ऽ दिड	दा दिड दा डा	दा डा दा डा	दा दिड दा डा
गँ रिं ० मंमं	गँ रिंरिं सां सां	रि गँगँ रि रिं	० निं ०निं.सा
दा डा ऽ दिड	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	ऽ दा ऽड् दा
रिरि सा गँगँ रि	मम गँ पप म	धध प निंनिं ध	सांसां निं रिंरिं सां
दिड दा, दिड दा,	दिड दा, दिड दा,	दिड दा, दिड दा,	दिड दा, दिड दा,
मं गँगँ रिंरिं सांसां	निं निंध०ध निं	ध धप०प पप	म मगँ०गँ रि
दा दिऽ दिड दिड	दा ड दा ड दा	दा ड्दाड् दिड	दा ड्दाड् दा
म पप प सां	० रिंरिं सांसां निंनिं	ग म ०प प	म ० सा निं.
दा दिड दा डा	ऽ दिड दिड दिड	दा दा ड् दा	डा ऽ दा डा
सा रि गँ म	ग रि सा निं.	. . . .	. . . .
दा डा दा डा	दा डा दा डा	. . . .	. . . .

तोडा ३

"म प ० ०	गँ म ० ०	रे गँ ० ०	सा रीं ० ०"
दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
"निं. सा ० ०	सा री ० ०	रे गँ ० ०	सा री ० ०"
दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
"प ० प ०	म ० म ०	गँ ० गँ ०	री ० री ०
दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।
"सा ० सा ०	री ० री ०	गँ ० गँ ०	री ० री ०
दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।	दा । दा ।
सा री गँ म	प ध निं सां	गँ रीं ० सां	निं ध ० प
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दा दाऽ ड दा	दा दाऽ ड दा
म गँ ० रि	सा ० (स निं.)	स रि ० गँ	० म ०म म
दा दाऽ ड दा	डा ऽ दा डा	दा दा ऽ डा	ऽ दा ऽड दा

गत (गुला०) रागिणी खमाज़, ताल त्रिताल

रा. द. स्वर – स ग म प म ग, म प ध म ग, ग म ध नि सां ।
सं नि ध म, प ध म ग, प म ग रि सा । (नीं, नी)

अंश – ग । सं. – ध । न्यास – ग, ध, प, म, ग, सा । समय – उत्तर-रात्रीपर्यंत । जाति -षोडवसंपूर्ण । नीं –हा स्वर ध च्या पडद्यावर मींडेनें काढावा.

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना

"सा	सासा	सासा	ग	०म	म	रि	गग	म	(प)	०	ग	म	०	ध	प
दा	दिड	दिड	दा	ऽड्	दा	दा	दिड	दा	डा	ऽ	दा	डा	ऽ	दा	डा
ध	नि	ध	प	ध	निनि	सां	सां	ध	निनि	सां	सां	निं	धध	प	ध
दा	ऽ	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा
म	प	०	सांसां	निं	धध	प	ध	म	प	०	धध	प	मम	ग	ग"
दा	डा	ऽ	दिड	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	ऽ	दिड	दा	दिड	दा	डा

या गतींतील तोडे समेपासून घ्यावयाचे आहेत म्हणूनः—प्रत्येक तोड्याचे शेवटीं गतीची १ ली ओळ किंवा सबंध गत वाजवावी.

तोडा १ ला

गग	मम	ध	नि	सां	०	ध	नि	सां	०	निंनिं	सांसां	ध	निं	प	ध
दिड	दिड	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दिड	दिड	दा	डा	दा	डा
निनि	सांसां	निनि	सां	०निं	निं	ध	प	ग	मम	पप	धध	म	मग	०ग	ग
दिड	दिड	दिड	दा	ऽड्	दा	दा	डा	दा	दिड	दिड	दिड	दा	ड्दा	ड्	दा

तोडा २ रा

ध	निनि	सां	सां	ध	निनि	सां	सां	निं	धध	प	ध	सां	निंनिं	ध	प
दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा
म	ग	रि	सा	सा	मम	ग	म	प	धध	नि	सां	ध	नि	सां	०
दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ
गं	मंमं	गं	रिं	सां	निं	०ध	ध	सां	निं	०ध	ध	प	म	०ग	ग
दा	दिड	दा	डा	दा	दा	ऽड्	दा	दा	दा	ऽड्	दा	दा	दा	ऽड्	दा

(गुला०) गत रागिणी झिंजोटी ताल त्रिताल (जलद)

रा. द. स्वर – प. ध. सा रि ग, म प । प म ग रि सा नि॑. ध. प. ।
अंश – ग । सं. – ध. । न्यास – ग, ध., प., सा । जाति – संपूर्ण
समय – मध्यरात्रीपर्यंत.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धिं धिं ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
प. ० प. ध.	० ध. नि. ०	नि. स△ ० नि.	स (ग) ० ग
दाड दा दाड	दा दाड	दा दाड दा	दा दाऽड दा
म प म ग	० म रि ग	म प ग म	ग△ स△ नि.
दा दि दि दा	ऽड दा दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा

तोडा १

प. ० प. ध.	० ध. नि. ०	नि. स ० नि.	स ग ० म
दा ऽ ड्दा दा	ऽ ड्दा दा ऽ	ड्दा दा ऽ ड्दा	दा दाऽड दा
ग ० ० ०	ग म ग म	प प प प	ध प ० ध
डा ऽ ऽ ऽ	दा दि दि दि	दा दि दि दि	दा दा ऽ ड्दा
सं नि॑ ध प	म ग रि ग	म प म ग	० सा ० नि.
दा दि दा डा	दा डा दा डा	दा दि दा डा	ऽ दाऽड दा

तोडा २ रा

'स स ग ग	ग ग म म	ग रि ग रि	स नि. स स"
दि दि दा डा	दि दि दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा
प ० प म	० म ग रि	सा नि. सा रि	सा नी॑. ध.
दा ऽ ड्दा दा	ड्दा दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा

तोडा ३ रा

स रि ग ग	ग ग ग ग	म प म म	ग ग ग
दा दि दा डा	दा डा दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
ग म प प	ग म प प	ग म ग म	प ध नि सां
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि. दि	दि दि दि दि
गं रिं ० सां	नि॑ ध ० प	म ग ० रि	सा नि॑. ० ध.
दा दाऽड डा	दा दाड दा	दा दाऽड दा	दा दाऽड दा

(गुला०) गत रागिणी तिलंग ताल त्रिताल (जलद)

रा. द. स्वर – सा ग म प नि सां । सां नि प म ग सा । (नीं)
अंश – प । सं. – सा । न्यास – सा, ग, प, म, । समय – उत्तररात्री-पर्यंत । जाति – ओडव

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना

.	.	"ग	म	निनि	प	संसं	नि	प	म	ग	स	०	ग	०म	म
.	.	दा	डा	दिड	दा	दिड	दा	दा	डा	दा	डा	ऽ	दा	ऽड	दा
प	०	ग	म	प	०	निनि	निनि	म	प	नि	सा	गंगं	गं	०सं	सं
डा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दिड	दिड	दा	डा	दा	डा	दिड	दा	ड्	दा
निनि	निनि	पप	पप	मऽम	गऽग	स		ग	म	पप	नि	सं	रिंरिं	नि	सं
दिड	दिड	दिड	दिड	दाड	दाड	दा		दा	डा	दिड	दा	दा	दिड	दा	डा
०	रिंरिं	सं	नि	पप	मम	गग	मम	प	ग	०म	म	स	ग	०म	म
ऽ	दिड	दा	डा	दिड	दिड	दिड	दिड	दा	दा	ऽड	दा	दा	दा	ऽड	दा
प	०	(ग	म)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
डा	ऽ	दा	डा	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

तोडा १ ला

प	०	ग	म	प	०	पप	पप	ग	म	प	नीं	रिं	सं	०	रिंरिं
डा	ऽ	दा	डा	दा	ऽ	दिड	दिड	दा	डा	दा	डा	दा	डा	ऽ	दिड
सं	निनि	प	म	ग	म	गग	मम	पप	गग	मम	पप	निनि	प	नि	प
दा	दिड	दा	डा	दा	डा	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दा	दा	डा
मम	पप	निनि	संसं	रिंरिं	गं	०सं	सं	निनि	पप	पप	सं	०सं	सं	निनि	निनि
दिड	दिड	दिड	दिड	दिड	दा	ऽड्	दा	दिड	दिड	दिड	डा	ड्	दा	दिड	दिड
पप	नि	०प	प	पप	प	०प	म	मम	ग	०स	स	०	ग	०म	म
दिड	दा	ऽड्	दा	दिड	दा	ऽड्	दा	दिड	दा	ऽड्	दा	ऽ	दा	ऽड्	डा

तोडा २ रा (झाल्या सह)

"प ० प प	प ० ० ०	म ० ० ०	ग ० ० ०"
डा ऽ दा डा	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
"स ० ग म	प ० ० ०	म ० ० ०	ग ० ० ०"
दा । दा ।	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
"नि ० ० ०	प ० ० ०	म ० ० ०	ग ० ० ०"
दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
नि प नि प	सं नि सं नि	सं नि प म	ग प म ग
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
म प म प	ग म नि प	सं नि प म	ग म ग स
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
गग मम पप गग	मम पप गग मम	गग मम गग पप	मम पप गग मम
दिड दिड दिड, दिड	दिड दिड, दिडदिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड, दिडदिड
गग पप मम पप	गग मम गग मम	पप निनि पप निनि	पप निनि पप संसं
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
निनि रिंरिं निनि संसं	निनिसंसंनिनिसंसं	निनि पप निनि पप	मम पप निनि संसं
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
रिंरिं गं ०गं सं	० रिंरिं सं नि	सं नि सं नि	पप मम गग मम
दिड दा ऽड दा	ऽ दिड दा डा	दा डा दा डा	दिड दिड दिड दिड
गग मम गग मम	निनि पप निनि प	०प ग ०ग म	प ० निनि पप
दिड दिड दिद दिड	दिड दिड दिड दा	ऽड दा ऽड दा	डा ऽ, दिड दिड
निनि प ०प ग	०ग म प ०	निनि पप निनि प	०प ग ०ग म
दिड दा ऽड दा	ऽड दा डा ऽ	दिड दिड दिड दा	ऽड दा ऽड दा
प ० (गम)	. . . .	. . . .	. . . .
डा ऽ दा डा	. . . .	. . . .	. . . .

गत रागिणी तिलककामोद, ताल त्रिताल (जलद)

रा० द० स्वर आरोहावरोह – प. नि. स ग स, सा रि म प नि सं। सां प ध, म किंवा – सां निं ध प ध म ग, स रि ग, सा।

अंश – री। सं० – प। समय – रात्रौ मध्यरात्रीपर्यंत। जाति – ओ० सं०

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धी	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना
.	.	.	.	.	.	ग	री	प	म	०	ग	ग	स	०नि.	नि.
.	.	.	.	.	.	दा	डा	दा	डा	ऽ	दा	डा	दा	ऽड	दा
स	०	०	प.	नि.	स	रि	ग	स	०	नि.	स	रि	मम	रि	म
डा	ऽ	ऽ	दा	दा	डा	दा	डा	दा	ऽ	दा	डा	दा	दिड	दा	डा
प	धध	पप	ध	०म	म	ग	रि	प	म	ग	रि	रि	मम	प	नि
दा	दिड	दिड	दा	ऽड	दा	दा	डा	दा	डा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा
सं	०	नि	सं	०	निँ	ध	प	प	धध	प	ध	०	म	०	ग
दा	ऽ	दा	डा	ऽ	दा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा	ऽ	दा	ऽ	डा
०	रि	०ग	ग	स	०	(ग	रि)	.	.	.	.	.	.	.	.
ऽ	दा	ऽड	दा	डा	ऽ	दा	डा	.	.	.	.	.	.	.	.

तोडा १ ला

सा	रि	म	रि	म	प	म	प	नि	प	नि	सां	म	प	नि	सां
दा	डा	दा	दा	डा	दा	दा	डा	दा	दा	डा	डा	दि	दि	दा	डा
गं	गं	०	सां	सां	रिं	गं	०	सां	रिं	सां	निं	ध	प	म	ग
दा	डा	ऽ	दा	दा	डा	दा	ऽ	दा	दि	दा	डा	दा	डा	दा	डा
सा	रि	ग	०	सा	०	(ग	रि)								
दा	डा	दा	ऽ	डा	ऽ	दा	डा								

तोडा २ रा

स	०	गग	गग	स	रि	प	०	रि	गग	रिरि	प	०म	म	ग	रि
दा	ऽ	दिड	दिड	दा	डा	दा	ऽ	दा	दिड	दिड	दा	ऽड	दा	दा	डा
ग	रि	म	ग	पप	म	ग	रि	निँनि	ध	प	म	रि	मम	प	ध
दा	डा	दा	डा	दिड	दा	दा	डा	दिड	दा	दा	डा	दा	दिड	दा	डा

सा ता ग.

म प सं ० दा दा दा ऽ	निँनिँ धध पप धध दिड दिड दिड दिड	° मम पप धध म दिड दिड दिड दा	०ग ग रि ग ऽड दा दा डा
स रि ग ० दा डा दा ऽ	स ० (ग रि) डा ऽ दा डा	°	

तोडा ३ रा

सस रिरि म प दिड दिड दा डा	नि सं नि सं दा डा दा डा	° रिं गं रिंरिं गं दा डा दिड दा	०सं सं सं सं ड् दा दा डा
पप धध पप सं दिड दिड दिड दा	० निँ ध प ऽ दा दा डा	° ध पप म ग दा दिड दा डा	प मम ग रि दा दिड दा डा
ग सस रि ग दा दिड दा डा	स रिरि म प दा दिड दा डा	° रि मम प ध दा दिड दा डा	म पप नि सं दा दिड दा डा
निनि संसं रिंरिं गंगं दिड दिड दिड दिड	सं ० प ० दा ऽ डा ऽ	° सं प ० ध दा डा ऽ दा	०म म ग रि ऽड दा दा डा
स रि ग ० दा डा दा ऽ	स ० (ग रि) डा ऽ दा डा	°	

३० (गुला.) गत राग बिहाग ताल त्रिताल.

रा. द. स्वर – स ग म प नि सं । सं नि ध प मं प ग म ग, रि स ।
अंश – ग । सं० – नि । समय – रात्रौ २ प्रहर । जाति – ओडव संपूर्ण.

×	+	°	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	° ९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
. . . .	. . सा नि. . . दा डा	° सा मम ग पv दा दिड दा डा	० नि△ ०नि नि ऽ दा ऽड दा
सां ० सां सां डा ऽ दा डा	सां सां सां सां दा डा दा डा	° सां धध नि△ प दा दिड दा डा	प गग म△ ग दा दिड दा डा
ग प ग मम दा डा दा दिड	ग△ गनि.०नि सा दा ऽड दाड दा	° प. निनि सासा गग दा दिड दिड दिड	नि. नि०सासा प दा ऽड् दाड् दा
मं मंग०ग म△ दा ऽडदाड दा	ग ० (सा नि.) डा ऽ दा डा	°	. . . .

तोडा १ ला

गं रिंरिं सां नि	प ० पप पप	सांसांसांसांसांसांसांसां	नि निध०ध प
दा दिड दा डा	दा ऽ दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दा ऽडदाडं दा
मीं मींग०ग म	ग ० ∫ (सा नि.)	. . . .	. . . .
दा ऽडदाड दा	डा ऽ दा डा	. . . .	. . . .

तोडा २ रा

सां ० सां सां	सां सां सां सां	पप पप नि नि	सां सां सां सां
डा ऽ दा डा	दा डा दा डा	दिड दिड दा डा	दा डा दा डा
पप पप नि नि	सां सां सां सां	निनिनिनिनिनिनिनि	पप पप पप पप
दिड दिड दा डा	दा डा दा डा	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
गग मम पप निनि	सां गं ०रिं रिं	सां ० सां नि	०ध ध प ०
दिड दिड दिड दिड	दा दा ऽड दा	डा ऽ दा दा	ऽड दा डा ऽ
मीं ग ०म म	ग ० ∫ (सा नि.)	. . . .	. . . .
दा दा ऽड दा	डा ऽ दा डा	. . . .	. . . .

तोडा ३ रा

सां ० सां नि	ध प प प	मीं प मीं प	ग म रि ग
डा ऽ दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
*मीं पप मीं प	मीं पप मीं प	ग म ग म	रि ग रि ग*
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
*नि धध प प	मीं पप मीं प	ग म ग म	रि ग रि ग*
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा
सा सासा ग म	प ० प पप	नि नि सां ०	गं रिं सां नि
दा दिड दा डा	दा ऽ दा दिड	दा डा दा ऽ	दा डा दां डा
ध ग ०म म	ग ० ∫ (सा नि.)	. . . .	. . . .
दा दा ऽड दा	डा ऽ दा डा	. . . .	. . . .

(गुला०) गत रागिणी जंगला त्रिताल (जलद) झाल्याची.

रा० द० स्वर – प. ध. नि. सा, सा रि गॅ री, ग म गॅ, स रि गॅ म प, ध नीॅ, सां निॅ ध प म गॅ री, स नि. ध. निॅ. सा । यांत गॅ, ग, नी, नीॅ.

अंश – री । सं० – प । समय – उत्तररात्रीपर्यंत जाति – संपूर्ण.

× १ २ ३ ४	+ ५ ६ ७ ८	० ९ १० ११ १२	॥ १३ १४ १५ १६
ना धिं धिं न्ना	ना धिं धिं न्ना	ना तिं तिं न्ना	ना धिं धिं न्ना
. . . .	. . निॅ. ध.	निॅ. रि रि म	० पधनीॅऽ ध
. . . .	. . दिड दा	दा दि दा डा	ऽ दा डदा
(म) ० ० म	० ग म ग	म प गॅ म	गॅ^ सा^ रि
डा ऽ ऽ दा	ऽ डदा दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
"निॅ. निॅ. सा सा	सा गॅ रि रि	रि गॅ म म	म सा रि रि"
दा डा दा ।	। दा दा ।	। दा दा ।	। दा दा ।
० ध^ ऽप ध	निॅ सां ध निॅ	ध ग म	० म^ ऽम म
ऽ दा ऽड दा	दा दि दि दि	दाड दाड दा	ऽ दा ऽड दा
म प म गॅ	रि सा (निॅ. ध.)		
दा दि दा डा	दा डा दि दा		

तोडा १ ला

"ध. नि. स निॅ.	स स स स	रि गॅ गॅ गॅ	स रि रि रि"
दा दि दा डा	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
निॅ. स रि म	प ध निॅ सां	प ध निॅ सं	प ध निॅ सं
दा दि दा डा	दा दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
ध निॅ सं ध	निॅ सं ध निॅ	ध ग ० म	गॅ रि स रि
दा दि दि दि	दि दि दि दि	दि दा ऽ डदा	दा दि दा डा
प प प सां	० निॅ ध प	म म म म	ध प सं निॅ
दा दि दि दि	ऽ डदा दा डा	दि दि दि दि	दा डा दा डा
ध प म गॅ	रि स (निॅ. ध.)		
दा डा दा डा	दा डा दि दा		

तोडा २ रा

म ० ० पधनी	० प म ०	रि ग (म) ०	रि ग॑ रि ०
डा – – दा	ऽ डदा डा ऽ	दा डा दा ऽ	दा डा दा ऽ
ध. नि. सा ०	ग॑ रि स रि	ग म ग म	ग॑ री रि
दा डा दा ऽ	दा डा दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
प ध प ध	नि ध प ध	म प ग म	ग॑ री रि
दा ऽ ऽ डा	ऽ ऽ दा डा	दा दि दि दि	दाड दाड दा
ध. नि. रि ग	म प ध नि	सां ० ० नि	ध प म ०
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दा ऽ ऽ दा	दा डा दा ऽ
रि ग॑ रि ग॑	गनी ० ० ध	०म म ग॑ध ०	० म ०म म
दि दि दि दि	दा ऽ ऽ दा	ऽड दा दा ऽ	ऽ दा ऽड दा
रिप ० म ग॑	रि स (नि. ध.)		
दा दा डा	दा डा दिड दा		

तोडा ३ रा

म ० ० प	म ग॑ रि स	नी. ० रि ग	म ग म ०
डा ऽ ऽ दि	दा डा दा डा	दा ऽ दा डा	दा डा दा ऽ
नि ध प नि	ध प म ग	रि ग म म	ग॑ री री
दि दा डा दि	दा डा दा डा	दि दि दि दि	दाड दाड दा
"० प म प	० ग ० म	० रि ग म	ग॑ री रि"
ऽ दि दा डा	ऽ दाऽ ड दा	ऽ दि दि दि	दाड दाड दा
"प म पनि प	म ग मप म	० रि ग म	ग॑ री रि"
दा डा दा ऽ	दा डा दा ऽ	ऽ दि दि दि	दाड दाड दा
"० ध प नि	ध ग म	० प म प	ग॑ री रि"
ऽ दि दि दि	दाड दाड डदा	– दि दि दि	दाड दाड दा
रि ग म रि	ग म रि ग	ध. नि. रि ग	म ध नि सं
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि	दि दि दि दि
"ध नि सं सं	ध नि सं सं	नि ध ० प	म ग॑ ० रि"
दि दि दि दि	दि दि दि दि	दा दा ऽ डदा	दा दा ऽ डदा
रिप ० म ग॑	रि स नि. ध.		
दा ऽ दा डा	दा डा दि दा		

(गुला०) गत रागिणी गारा, ताल त्रिताल.

रा. द. स्वर – म. ध. नि. स रि ग म । म ग रि सा निं ध प म ॥
यांत गॅ चाहि उपयोग आहे. अंश अनेक आहेत. समय – **रात्रौ**, जाति – **संपूर्ण**.

॥	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
. . . .	. . . . "	नि. सासा नि.सा△ दा दिड दा डा	० ध. ०नि. नि. ऽ दा ऽड् दा
सा ० ० नि. डा ऽ ऽ दा	सा री ग ० डा दा डा ऽ	सा री ० नि. दा डा ऽ दा	सा△ ० नी. ० डा ऽ दा ऽ
ध. रीरी सा री दा दिड दा डा	नि. सस नि.नि. सस दा दिड दिड दिड	ध. ध.नि. ०नि. रेरे दा डदा ड दिड	सा सा नि. नि. प दा ड दा ड दा
ध. नि. धनि. नि. दा ऽ ऽड् दा	सा रें नि. सा दा डा दा डा	"	. . . .

तोडा १

सा ० ० रिगम डा ऽ ऽ दा	०ग ग ग ग ऽड दा दा डा	रि गग रि ग दा दिड दा डा	रि गग म प दा दिड दा डा
० री ०म म ऽ दा ऽड दा	ग रे नि. सा दा डा दा डा	नि. सस नि. सा दा दिड दा डा	नि. रिरि स रि दा दिड दा डा
नि.सस नि.नि रिरि दा दिड दिड दिड	सा सानिं ०नि.ध. दा डदा ड दा	नि.सा ० ०रि रि दा ऽ ऽड दा	स निं ध. प. दा डा दा डा
ध. नि.ध.नि. नि. दा ऽ ऽड् दा	सा रेंv नि. सा दा डा दा डा	. . . .	. . . .

तोडा २

सा ० ० रिरि डा ऽ ऽ दिड	स निं ध. म. दा डा दा डा	ग. म. ध. नि. दा डा दा डा	स रे नि. सा दा डा दा डा
निनि सस निनि सासा दिड दिड दिड दिड	रिरि गग पप मम दिड दिडदिडदिड	ध ग ०म म दा डा ऽड दा	ग नि. ०स सा दा डा ऽड दा
"स म ०ग म दा दा ऽड दा	रि ग ०रि म दा दा ऽड दा	स रि ०स रि दा दा ऽड दा	स निं .ध. म." दा डा दा डा

"स म ग म	रि ग रि ग ०	स रि स रि	स. नि. ध.म."
दा ऽ दा डा	दा ऽ दा डा ०	दा ऽ दा डा	दा डा दा डा
ध. नि. ध.नि. नि.	सा रे△ नि. सा ०	. . . .	. . . .
दा दा ऽड दा	दा डा दा डा ०	. . . .	. . . .

(गुला०) गत रागिणी सिंधभैरवी, ताल त्रिताल

रा. द. आरोहावरोहः—सा रि गॅ म प धॅ नि सां । सां नि धॅ प म गॅ रि सा ॥
कोमल ऋषभाचाहि उपयोग कोणी कोणी करितात.
जाति – **संपूर्ण.** अंश – **प** । सं. – **सा** । समय – **सकाळ.**

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	नां धी धी ना ०	ना ती ती ना	ना धी धी ना

"म. प.प. प.प. सा	०नि. नि. धॅ. प. ०	म. प.प. प.प. नीं.	०नि. सा ०स सा
दा दिड दिड दा	ऽड दा दा डा ०	दा दिड दिड दा	ऽड दा ऽड दा
री ० ० गॅ	री गॅ री गॅ ०	री गॅगॅ रीरी मम	गॅ गॅ सास री
डा ऽ ऽ दा	दा डा दा डा ०	दा दि दि दि	दा ड दा ड दा
निनि सासा सासा म	०गॅ गॅ री सा ०	नी. सासा निनि रीरी	नीं. नी. धॅ.धॅ.प.
दिड दिड दिड दा	ऽड दा दा डा ०	दा दिड दिड दिड	दा ड दा डदा

पुढील तोडे गतीची १ ली ओळ वाजविल्यानंतर समेपासून वाजवावे.

तोडा १ ला

म गॅ री सा नी. ०	री सा नी. धॅ. प. ०	प. धॅ. नी. सा
दा दि दा डा दा ऽ	दा दि दा डा दा ऽ	दा डा दा डा
री गॅ म ० | गॅ री सा नी. ०	० सा धॅ. नी.	धॅ. प. ० धॅ.
दा डा दा ऽ | दा डा दा डा ०	ऽ दा दा डा	दा दा ऽ डदा

तोडा २ रा

री ० ० म	गॅ री नी. ० ०	सा म ० गॅ	गॅ री सरिगॅ ०
डा ऽ ऽ दा	दा डा दा ऽ ०	दा दा ऽ डदा	दा डा दाऽऽ
री स नी. स	नीं. धॅ. प. ० ०	नीं. सा गॅ री	नीं. प. ध.
दा डा दा डा	दा डा दा ऽ ०	दा दि दि दि	दाड् दाड् दा

तोडा ३ रा

'री ० रि रि	री री री री	गॅ गॅ रि स	रि रि नि.सा"
दा ऽ दा डा	दा दि दा डा	दा दि दा डा	दा डा दा डा
रि गॅ रि म	० गॅ रि स	नी. ० री ०	म गॅ री सा
दा दि दि दा	ऽ ड्दा दा डा	दा ऽ ड्दा ऽ	दा डा दा डा
प म गॅ रि	सा नि. धॅ. प	म. प. नि. सा	गॅ म प ०
दा डा दा डा	दा डा दा डा	दा दि दि दा	दा डा दा ऽ
गॅ म प गॅ	० म गॅ रि	नि. स गॅ रि	स नि. ध. प.
दि दि दि दा	ऽ ड्दा दा डा	दा डा दा डा	दा डा दा डा

(गुला०) गत, रागिणी पिलू, त्रिताल (मध्यलय.)

रागदर्शक आरोहावरोह – प धॅ नि स रि गॅ म प। प म गॅ,
रि स नि धॅ प ॥

अंश – सा। सं० – प। समय – दिवसा ३ रा प्रहर

यांत कोमल तीव्र एकंदर १२ स्वरांचा उपयोग करतात. पिलू आणि 'बरवा' हें मिश्रण बहुधा 'पिलू' म्हणूनच समजतात. मंद्र सप्तकांत याचें गायन वादन आहे. हा संपूर्ण वर्गीय.

×	+	०	॥
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
. . . .	. . गॅ म	धॅ प ० गॅ	गॅ सा ०नि. नि.
. . . .	. . दा डा	दा डा ऽ दा	डा दा ऽड् दा
सा ० ० रिरि	नि. सा गॅगॅ मम	प प ० प	प प ०धॅ प
दा ऽ ऽ दिड	दा डा दिड दिड	दा डा ऽ दा	डा दा ऽड् दा
गॅमप० गॅ गॅ	सा ० (गॅ म)	. . . .	. . . .
दा ऽ दा डा	दा ऽ दा डा	. . . .	. . . .

तोडा १ ला

सा ० नि. सा	गॅ गॅ सा ०	नि. सासा नि. धॅ.	प. धॅधॅ प. धॅ
दा ऽ दा डा	दा डा दा ऽ	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
प. धॅधॅ पप निनि	नि. धॅ. ०धॅ धॅ.	सा ० सा सा	गॅगॅ गॅगॅ नि. सा
दा दिड दिड दिड	दा दा ऽड दा	डा ऽ दा डा	दिड दिड दा डा
निनि सासा गॅगॅ मम	प ० प प	पप धॅधॅ पप धॅधॅ	मम पप गॅगॅ मम
दिड दिड दिड दिड	दा ऽ दा डा	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
धॅ प ०गॅ गॅ	सा ० (गॅ म)		
दा दा ऽड् दा	डा ऽ दा डा		

तोडा २ रा

सा ० सा सा	गॅग रिरि नि. सा	‘गॅगॅ गॅगॅ गॅगॅ गॅगॅ	रिरि गॅगॅ गॅगॅ गॅगॅ
दा ऽ दा डा	दिड दिड दा डा	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
रि गॅग रि गॅ	सा रिरि नि.सा”	निनि सासा गॅगॅ मम	पप धॅधॅ निनि सांसां
दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
सांसां सांसां निनि निनि	धॅधॅ धॅधॅ पप पप	मम मम गॅगॅ गॅगॅ	गॅगॅ गॅगॅ गॅग गॅग
दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड	दिड दिड दिड दिड
रि गॅगॅ रि गॅ	सा ० (गॅ म)		
दा दिड दा डा	दा ऽ दा डा		

तोडा ३ रा

तिसऱ्या ओळींतील गॅ म प हे स्वर घसीट पटकीनें घ्यावयाचे.

सा ० सा नि.	धॅ. धॅधॅ प. प.	प. धॅधॅ नि. नि.	नि. निनि नि. नि.
दा ऽ दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा	दा दिड दा डा
गॅगॅ गॅगॅ गॅगॅ गॅगॅ	गॅ गॅ ०सा सा	गॅ मम पप पप	गॅ म पप पप
दिड दिड दिड दिड	दा दा ऽड् दा	दा दिड दिड दिड	दा डा दिड दिड
“धॅ पप धॅ म	प ० ० ०	गॅ म प प	प ० ० ०”
दा दिड दा डा	दा । । ।	दा । । ।	दा । । ।
ग मम ग म	प ० ग मम	ग म प ०	ग मम ग म
दा दिड दा डा	दा ऽ दा दिड	दा डा दा ऽ	दा दिड दा डा
प गॅ ०गॅ गॅ	सा ० (गॅ म)		
दा दा ऽड् दा	डा ऽ दा डा		

गत (गुला०) रागिणी **भैरवी,** ताल **त्रिताल**

रा० द० स्वर – **स रिॅ गॅ म प धॅ निॅ सां । सां निॅ धॅ प म गॅ रेॅ सा ॥**

अंश – **गॅ, म, प** । संवादी – **धॅ, सा** । **रि ग म ध नी** या स्वराचे को. ती. दोन्ही प्रकार योजून पूरबची भैरवी म्हटली जाते. । समय – **सकाळीं १ ला प्रहर.** जाति – **संपूर्ण.**

१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
धा धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना
×	+	०	॥

. . . .	. . . .	. . . .	गॅ म ० धॅ
. . . .	. . . .	. . . .	दा दा ऽ ड्दा
प ० पधॅनिॅ०	धॅ प गॅ△ ०	धॅ प म गॅ	० रिॅ स निॅ.
डा ऽ दा ऽ	दा डा दा ऽ	दि दि दा डा	· दा दा डा
धॅ निॅ. स रि	गॅ० गॅरिॅ० रिॅ सा	"० गॅ रि गॅ△	० रिॅ स निॅ.
दा दि दि दि	दाड दाड दा	ऽ दि दा डा	· दा दा डा

धॅ. निॅ. स रि	गॅ० गॅरिॅ० रिॅसा"	निॅ. स गॅ म	धॅ निॅ सां ०
दा दि दि दि	दाड दाड दा	दि दि दि दि	दि दि दा ऽऽ
निॅ धॅ प म	गॅ गॅमप० म	गॅ रीॅ ० सा	
दि दि दि दि	दा दाड् दा	दा दाड् दा	

तोडा १ ला

प ० प प	धॅ प म गॅ	स गॅ रिॅ स	सा प ० म
डा ऽ दि दि	दा दि दा डा	दा दि दि दि	दा द्रा ऽ दी
गॅ म गॅ म	स रि गॅ रि	गॅ म गॅ म	प म प धॅ
दा डा दा डा	दि दि दि दा	डा दा दि दि	दि दा डा दा
गॅ म धॅ निॅ	सं गं ० सं	गं रिॅ सं निॅ	धॅ प ० गॅ
दि दि दि दि	दा द्रा ऽडदा	दा दि दि दि	दा दा ऽ दाँ
निॅ धॅ प म	गॅ गॅमप ० म	गॅ रीॅ ० स	. . . .
दि दि दा डा	दा दा ऽडदा	दा दा ऽड दा	. . . .

326

तोडा २ रा इच्छेप्रमाणें बोल लावा

॥ ष ० ० ० । मपम, धॅपम, पधॅप, निधॅप, ॥

॥ धॅनिधॅ, संनिधॅ, निसंनिँ, रिँसंनिँ, । सं रिँ सं गॅं ॥

॥ रिं सं गॅं रिँ । सं नि धॅ प । म गॅ रिँ स । गॅ म ० धॅ ॥

द्रा = दूडा असें वाजवावें. र्दा = ड्दा असें वाजवावें.

तोडा ३ रा समेतून सुरू, समेला मिळालेला.

प ० प म	गॅ रि सा ०	° सा रिँ गॅ म	गॅ रिँ सा ०
डा ऽ दा डा	दा डा दा ऽ	० दा दि दि दि	दा डा दा ऽ
"सा गॅ रिँ गॅ	० सा ० रिँ	° गॅ म गॅ म	० गॅ रिँ नि."
दा दि दा डा	ऽ दाड दा	० दा दि दि दाड	ऽ दा डा दा
सा गॅ रिँ सा	नि. सा गॅ मॅ	° गॅ म गॅ म	धॅ निँ सां सां
दा दि दा डा	दि दि दि दि	० दि दि दि दि	दि दि दि दि
धॅ प ० म	गॅ म ० गॅ	° रिँ सा ० सा	गॅ म ० धॅ
दा दा डदा	दा दा डदा	० दा दा डदा	दा दा डदा

तोडा ४ था समेतून सुरू व समेला मिळाला.

"प ० धॅ प	धॅ ० प म	° प ० म ग	म ० गॅ रिँ
डा ऽ दा दा	दा ड् दा डा	० दाड् दा डा	दाड् दा डा
सा रिँ सा रिँ	गॅ म गॅ म	° रि गॅ रि गॅ	सा गॅ रिँ सा
दा दि दा डा	दा दि दा डा	० दा दि दा डा	दा दि दा डा
धॅ. ० नि. सा	धॅ. नि. सा ०	° निँ. सा गॅ म	गॅ म धॅ निँ
दा ऽ दा डा	दा डा दा ऽ	० दि दि दि दि	दि दि दि दि
धॅ नि सं रिँ	गॅं रिँ ० सां	° निँ धॅ ० प	गॅ म ० धॅ
दि दि दि दि	दा दाड दा	० दा दा ड्दा	दा दा डदा

गीतें.

येथपर्यंत दिलेल्या गतींच्या दृढ अभ्यासानें सतार वाजविण्याची बरीच कुशलता साध्य होईल, व सुस्वर–लय–ताल–राग यांचें ज्ञान बरेंच पक्के होईल. त्यामुळें पुढें दिलेलीं गीतें–मींडदारी, आंदोलन, घसीट इ. कुशल क्रिया योजुन वाजविण्यास सहज व सुलभ होईल. गीतें वाजविण्याच्या अभ्यासानें जोड वाजविण्यांत रागवळणाची स्वररचना लक्षांत येते. व त्या वळणानें मींड घेतां येते; म्हणून अशीं गीतें पाठ करावीं हें उत्तम.

दिलरुब्यांत गीताची साथ करावयाची असते. त्यांत गीताक्षरावरोबर गज फिरवावयाचा (अभ्यास करावयाचा) असतो हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. म्हणजे त्यांत मींड व घसीट घेण्याची अटकळ लक्षांत येते व तानपलटे एका गजात घेतां येतात.

गीतें बालमाधुरीवर वाजविण्यानें तिन्ही तारांवर वाजविणें सुलभ होईल व सरोद सुरशृंगार यांसारखीं वाद्यें अल्प अभ्यासानें वाजवितां येतील.

पुढील गीतांत जेथें मींड घेणें इष्ट वाटेल तेथें ती घ्यावी. तसेंच खटका, मुरकी इच्छेप्रमाणें योग्य दिसेल तेथें योजावी.

(१) धृपद. राग–भैरव. चौताल. मात्रा १२

वेस्नुंचरनजल ब्रह्मा कमंडल शिव जटा-बिराजेंत देवी गंगे ॥ धृ० ॥ भागीरथी सकल जग तारँनी भूमभाँर उतारँनी अनँघ नवेली कर्टाच्छनंके तारनके तंरोंगे ॥ १ ॥

×		०		+		०		॥		॥।	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
:	:	:	:	:	:	:	ग	म	म	प	प
:	:	:	:	:	:	:	वे	ऽ	स्तु	च	र
धॅ	०	०	०	म	प	म	०	म	रीॅ	ग	म
न	ऽ	ऽ	ऽ	ज	ऽ	ल	ऽ	ब्र	ऽ	म्हा	ऽ
प	म	म	रिॅ	रिॅ	सा	सा	सा	सा	रिॅ	०	रिॅ
क	मं	ऽ	ड	ऽ	ल	शि	व	ज	टा	ऽ	बि
धॅ.	धॅ.	०	नि.	सा	सा	ग	रिॅ	ग	म	प	०
रा	ऽ	ऽ	ज	ऽ	त	दे	ऽ	वी	ऽ	ऽ	ऽ

मरी	०	री	री	सा	सा	.	.	.	.	म	म
गं	ऽ	गे	ऽ	ऽ	ऽ	.	.	.	.	भा	ऽ
धँ	धँ	धँ	नी	सां	०	०	नी	सां	सां	सां	सां
गी	ऽ	ऽ	र	थी	ऽ	ऽ	स	क	ल	ज	ग
रीं	०	सां	०	नि	सां	धँ	धँ	धँ	धँ	प	०
ता	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	र	ऽ	ऽ	ऽ	नी	ऽ
धँ	धँ	धँ	नी	सां	सां	रिं	सां	सां	धँ	धँ	प
भू	म	ऽ	भा	ऽ	र	उ	ता	ऽ	र	ऽ	नी
म	म	म	प	म	रीं	रीं	०	नि.	सा	सा	०
अ	न	घ	ऽ	न	वे	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ली	ऽ
म	म	म	रिं	रिं	सा	०	सा	धँ	धँ	धँ	प
क	टा	ऽ	च्छ	न	के	ऽ	ता	ऽ	र	न	के
धँ	सां	नि	धँ	गम	रीं	सा	ग	म	म	प	प
त	रीं	ऽ	ऽ	ऽऽ	गे	ऽ	बे	ऽ	स्तु	च	र

या गीतांत गंगेचें वर्णन आहे.

१ विष्णुचरण, २ शोभते, ३ तारणारी, ४ पृथ्वीचा भार, ५ उतरणारी, ६ पवित्र, ७ मनोहर, ८–९ हत्या (पातक) भस्म करणारे, १० तरंग–लाटा–(तरंग असलेली).

(२) धृपद, राग–बागेश्री, ताल–चौताल.

पार्वतीनाथ[1] शिवशंभु महाबली महादेव महाबली[2] महादेव जागे[3] ॥ मनमथ[4]–दहन बालब्रह्मचारी तीन[5] लोक, मोह, मद न लागे ॥

×		०		+		०		॥		॥।	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
नि.	सा	री	सा	नि.	ध.	नि.	सा	०	सा	०	०
पा	ऽ	ऽ	र्व	ती	ऽ	ना	ऽ	ऽ	थ	ऽ	ऽ
नि.	सा	०	री	नि.सा	सा	नि.	सा	म	म	म	गॅ
शि	व	ऽ	शं	ऽ	भु	म	हा	ऽ	ब	ली	ऽ
म	गॅ	०	सरी	०	सा	नि.	सा	०	सा	म	०
म	हा	ऽ	दे	ऽ	व	म	हा	ऽ	ब	ली	ऽ
प	गॅ	०	गॅम	प	प	पगॅ	०	०	गॅरी	०	सा
म	हा	ऽ	दे	ऽ	व	जा	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	गे
म	नि	ध	नि	सां	०	नि	सां	नि	सां	०	सां
म	न	ऽ	म	थ	ऽ	द	ह	न	बा	ऽ	ल
नि	सां	सां	रीं	०	सां	नि	सां	सां	नि	ध	म
ब्र	ऽ	ह्म	चा	ऽ	रि	ती	ऽ	न	लो	ऽ	क
गॅ	म	ध	नि	सां	सां	निरीं	सां	नि	सां	नि	ध
मो	ऽ	ह	म	द	न	ला	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ
म	नि	ध	मगॅ	रीं	सा						
ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	गे						

या गीतांत शंकराचें वर्णन आहे.

१ पार्वतीचा पति. २ महा बलवान. ३ जागत आहे. ४ मदन (काम देव) जाळणारा. ५ स्वर्गमृत्युपाताळ हे तिन्ही लोक.

(३) धृपद राग-अडाणा, चौताल.

बेनी[1] निरखत[2] भुंजग[3] तजे[4] पतालेलोक[5] गये, तोवे[6] दृग[7] देखत मीन[8] जल जात दौरे[9] ॥ धृ० ॥ मुख देख कलाहीन[10] उडपति[11] उडगन[12] सबन[13] हसन[14] दसन[15] दुती[16] और नार दरसे[17] मोहे[18] ॥

×		०		+		०		॥		॥।	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
प	सां	सां	०	नीं	सां	रीं	सां	नीप	प	नीं	प
बे	ऽ	नी	ऽ	नी	र	ख	त	भु	जं	ऽ	ग
म	म	प	निप	नीं	प	री	री	म	री	सा	०
त	ज	प	ता	ऽ	ल	लो	ऽ	क	ग	ये	ऽ
सा	सा	री	म	नीप	प	नीं	सां	०	रिं	सां	०
तो	व	दृ	ग	दे	ऽ	ख	त	ऽ	मि	न	ऽ
रिं	सां	०	प	नीं	प	०	प	री	री	सा	०
ज	ल	ऽ	जा	ऽ	त	ऽ	दौ	ऽ	रे	ऽ	ऽ

म	म	०	धं	नीं	नीं	सां	सां	०	नीं	सां	सां
मु	ख	ऽ	दे	ऽ	खे	क	ला	ऽ	ही	ऽ	न
नीं	सां	रीं	सां	रीं	निं	सां	प	नीं	प	नीं	प
उ	ड	प	ति	उ	ड	ग	न	ऽ	स	ब	न
म	प	नीं	सां	रिं	सां	सां	नीं	प	नीं	सां	०
ह	स	न	ह	स	न	दु	ती	ऽ	औ	र	ऽ
नीं	रिं	सां	नीं	प	म	प	०	मरी	०	सा	०
ना	ऽ	र	द	र	से	ऽ	ऽ	मो	ऽ	हे	ऽ

या गीतांत नायिकेच्या वर्णनांत अतिशयोक्ति अलंकार आहे.

१ वेणी. २ पाहून. ३ सर्प. ४ टाकून (हा लोक सोडून). ५ पाताळ लोकांत. ६ तुझी. ७ दृष्टी (चंचल दृष्टि). ८ मासे. ९ धांवत. १० कळाहीन (क्षीण कळा). ११ चंद्र. १२ तारागण. १३ सर्व. १४ हास्य. १५ दांत. १६ तेजाकडे, चमकडे. १७ दर्शविती झाली. १८ मला.

(४) ख्याल, राग–कामोद, ताल एका, (जलद) मात्रा १२.
मोरी नैन[1] लगन[2] लागीरे. तुमसो ममदसा[3] पियारे, सुमरन[4] करत रहत निस[5] दिन[5] घरि[5] पल[5] छिन[5] ॥ ध्रु० ॥ हूं तो तहारी[6] बाट[7] तकत[7] हूं, सोने[8] ना देत[8] याद[9] तोरी निस दिन घरि पल छिन ॥ १ ॥

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
धिं	धिं	धा	तृक	तू	ना	क	त्ता	धा	तृक	धी	ना
×		०		+		०		॥		।॥	
.	"	मंपध	प	ग	म	रि	स	रि	स	म	रि
.	.	मो	री	नै	ऽ	न	ल	ग	न	ला	गी
प	०"	मंप	०	प	मं	प	०	धं	प	ध	मं
रे	ऽ	ऽ	ऽ	तु	म	सो	ऽ	म	म	द	सां
प	ध	मं	प	म	रि	स	स	स	स	स	स
ऽ	पि	या	ऽ	रे	ऽ	सु	म	र	न	क	र
स	ध.	प.	प.	नि.	स	रि	रि	ग	म	ध	ध
त	र	ह	त	नि	स	दि	न	घ	रि	प	ल
मं	प	ध	प	ग	म	रि	स	रि	स	म	रि
छि	न	मो	री	नै	ऽ	न	ल	ग	न	ला	गी
प	०	०	सां	०	सां	सां	रिं	सां	सां	०	०
हूं	ऽ	ऽ	तो	ऽ	ते	हा	ऽ	ऽ	री	ऽ	ऽ
ध	नी	०	नी	सं	रिं	नि	सं	ध	प	०	०
बा	ऽ	ऽ	ट	ऽ	त	क	त	हूं	ऽ	ऽ	ऽ
ध	ध	०	मं	प	ग	म	प	ग	म	रि	सा
सो	ने	ऽ	ना	ऽ	दे	ऽ	त	या	ऽ	द	तो
रि	सा	०	०	नि.	स	रि	रि	ग	म	ध	ध
ऽ	री	ऽ	ऽ	नि	स	दि	न	घ	रि	प	ल
मं	प	ध	प								
छि	न	मो	री								

१ नेत्र. २ लागणी, ओढा. ३ महंमदशहा. ४ स्मरण. ५ रात्र, दिवस, घटका, पळ, क्षण. ६ तुझी. ७ वाट पहाते. ८ झोंप येऊं देत नाहीं. ९ स्मरण.

(५) ख्याल, राग-**शंकरा,** ताल झंपा, मात्रा १०

नाचत है शंभु कैलास सुखभवन, गिरिजां[1] निरख नृत्त तांडवें[2] सो तकें[3] थैयां[3] ॥ धृ० ॥ डिमि डिमि डमरु वाजे शृंगी फुंकतशृंग भृंगी बजावत है शंख गंधर्व गावत ॥१॥ नाचत०

× १	२	+ ३	४	५	० ६	७	॥ ८	९	१०
.	.	.	.	.	पध	०	नि	ध	सां
.	.	.	.	.	ना	ऽ	च	ऽ	त
नी	०	प	०	ग	प	ध	ग	प	प
है	ऽ	शं	ऽ	भु	कै	ऽ	ला	ऽ	स
ग	री	सा	सा	सा	सा	सा	ग	०	प
सु	ख	भ	व	न	गि	री	जा	ऽ	नि
नि	नि	सां	०	सां	सां	गं	सां	सां	सां
र	ख	नृ	ऽ	त्त	तां	ऽ	ड	व	सो
नी	ध	नी	०	प	.	.	.	.	.
त	क	थै	ऽ	या	.	.	.	.	.

× १	२	+ ३	४	५	० ६	७	॥ ८	९	१०
प	प	सां	सां	सां	सां	सां	सां	०	सां
डि	मि	डि	मि	ड	म	रु	बा	ऽ	जे
नी	सां	ध	नी	ध	प	सां	नी	०	नी
शृं	ऽ	गी	ऽ	फुं	क	त	शृं	ऽ	ग
सां	गं	गं	०	पं	गं	सां	सां	०	ध
भृं	ऽ	गी	ऽ	ब	जा	ऽ	व	ऽ	त
सां	०	नी	०	प	ग	प	नी	सां	सां
है	ऽ	शं	ऽ	ख	गं	ऽ	ध	ऽ	र्व
नी	ध	प	०	ग	.	.	.	.	.
गा	ऽ	व	ऽ	त	.	.	.	.	.

१ पार्वती. २ तांडव नृत्य. ३ नृत्यांतील बोल.

(६) धृपद, राग–यमन, ताल सुरफाक, मात्रा १०

आनन चंद्रबिंब चंद्राचि प्रतिबिंब । भासत तें सतेज हे सुमुखी तव ॥ धृ० ॥ पाहुनि चपलनयन पळती जळीं मीन। थरथर करि खंजन हे सुमुखी तव ॥ १ ॥

×		०		+		॥		०	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
धा	धा	दिं	ता	किट	धा	तिट	कत	गदि	गन

"प	०	ग	ग	प	०	म	ग	०	रि"
आ	ऽ	न	न	चं	ऽ	द्र	बिं	ऽ	ब
मं	ग	मं	ध	नि	ध	०	मं	प	प
चं	ऽ	द्र	ऽ	प्र	ति	ऽ	बिं	ऽ	ब
मं	ध	नि	ध	प	मं	ग	ग	गं	रि
भा	ऽ	स	स	तें	ऽ	स	ते	ऽ	ज
स	रि	ग	मं	प	मं	ग	रि	स	स
हे	ऽ	ऽ	ऽ	सु	मु	खी	ऽ	त	व

प	०	सं	सं	सं	सं	सं	सं	सं	सं
पा	ऽ	हु	नि	च	प	ल	न	य	न
ध	ध	नि	सं	रिं	सं	नि	ध	०	प
प	ळ	ती	ऽ	ज	ली	ऽ	मी	ऽ	ऽ
ग	ग	प	प	नि	ध	नि	ध	प	प
थ	र	थ	र	क	रि	खं	ऽ	ज	न
ग	रि	ग	मं	प	प	ग	रि	स	स
हे	ऽ	ऽ	ऽ	सु	मु	खी	ऽ	त	व

(७) ख्याल राग केदारा, त्रिताल

पायलू[1]वा करत झनँ[2]कार सजनी जागत मोरी ननंद जठनियाँ[3] ॥ ध्रु० ॥ कलनँ[4] परतँ मोहे सखी आलीरी वैरिन निरँ[5]दई रात चांदनी भई सोत[6]निया ॥ पायलवा ॥

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	धीं	धी	ना	ना	धी	धी	ना	ना	ती	ती	ना	ना	धी	धी	ना
.	.	.	.	.	.	.	.	सा	म	ग	प	मी	ध	मी	प
.	.	.	.	.	.	.	.	पा	यल्	वा	क	र	त	झ	न
सां	नी	ध	प	मी	प	ध	प	म	०	०	ध	प	म	म	म
का	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	रे	स	ज	नी	ऽ	ऽ	जा	ग	त	मो	री
म	म	प	प	म	म	रे	सा	सा	म	ग	प	मी	ध	मी	प
न	नं	दि	ज	ठ	नि	या	ऽ	पा	यल्	वा	क	र	त	झ	न
ग	म	प	ध	प	म	ग	म	प	सां	सां	गं	गं	मं	पं	पं
क	ल	न	प	र	त	मो	हे	स	खी	ऽ	आ	ऽ	ली	ऽ	री
गं	गं	गं	मं	रें	रें	सां	सां	प	प	नी	सां	सां	रें	सां	०
वै	ऽ	रि	न	नि	र	द	इ	रा	ऽ	त	चां	ऽ	द	नी	ऽ
म	म	म	प	म	रे	सा	सा	सा	म	ग	प	मी	ध	मी	प
भ	ई	ऽ	सो	त	नि	या	ऽ	पा	यल्	वा	क	र	त	झ	न

१ पायांतील नूपुर २ नूपुरांचा झणत्कार ३ जाऊ (दीराची बायको) ४ चैन पडत नाहीं ५ निर्दय ६ सवत (चांदणी रात्र ही सवत झाली.)

(८) ठुंबरी, रागिणी देश, ताल झंपा, मात्रा १०

देखोरी ना माने शाम, बीच[1] डगर[2] मोरी बैंयाँ[3] गहोंलीनी ॥धृ०॥
चुरियाँ करक[4] गई बंगरी[5] मुरक[6] गई ऐसे अनारीसे मैका परो काम ॥ १ ॥

(ध)=निधपध, (नी)=पांनिधनि, (सां)=रिसांनिसां

×		+			०			॥		
१	२	३	४	५	०	६	७	८	९	१०
"नि.Δ	सां	रीΔ	मΔ	प	०	मपध	म	ग	री	ग"
दे	खो	री	ऽ	ना	०	मा	ने	शा	ऽ	म
म	प	(नी)	०	नी	०	सां	सां	निसां	०	सां
बी	ऽ	च	ऽ	ड	०	ग	र	मो	ऽ	री
निसांरीं	नि	ध	प	०	०	ध	म	ग	री	(ग)
बैं	ऽ	या	ऽ	ऽ	०	ग	हे	ली	ऽ	नी
म	प	(नी)	०	नी	०	सां	सां	(सां)	०	सां
चु	रि	या	ऽ	क	०	र	क	ग	ऽ	इ
प	नी	(सां)	०	रीं	०	सां	नी	ध	नी	प
बं	ग	री	ऽ	मु	०	र	क	ग	ऽ	इ
म	प	(नी)	०	नी	०	सां	०	नी	सां	सां
ऐ	ऽ	से	ऽ	अ	०	ना	ऽ	री	ऽ	से
रीं	नीं	ध	प	ध	०	म	०	ग	री	ग
मै	ऽ	का	ऽ	प	०	रो	ऽ	का	ऽ	म

१ रस्त्यामध्यें, मार्गांत. २ हात. ३ धरला. ४ चुडे. ५ मोडले. ६ बांगडी. ७ पिचली. ८ अडाणी. ९ पेंडल. (अडाण्याशी काम पडलें.)

(९) ठुंबरी, रागिणी देशीधानी, त्रिताल

कृष्णमुरारी बिनति करत करे हारी। चुरिया करकी बंगरी मुरकी छतिया धरकी लाजन आइ निठुर कनाई ठठोरी करत डरत नाहि मैं तो हारी ॥ सबहि नर नारि देखत लाज आत नितउठ काहेको मोसे कहत ऐसो जानेदे अबकि बात मिलोंगी रात रहुंगी साथ सुनोंगी बात घरको जानेदे रतियां आनेदे सांस सुनत देगी गारी ॥

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
नीं	०	धँ	प	धँΔप	गँ	म		प(सां)धँ	प			गँv	रेΔ	नि.	सा
कृ	ऽ	ष्ण	मु	रा	रि	बि	न	ति	क	र	त	क	र	हा	रि
नि.	सा	सा	गँ	सा	गँ	म	प	म	प	नीं	प	प	नीं	प	नीं
चु	रि	या	क	र	की	बं	ग	री	मु	र	की	छ	ति	या	ध
सां	सां	गँ	०	रें	सां	नि	प	प	रें	सां	रें	नीं	प	प	रें
र	की	ला	ऽ	ज	न	आ	इ	नि	ठु	र	क	न्हा	इ	ठ	ठो
सां	रें	निं	सां	प	नी	प	मँ	म	प	गँ	०	रे	नि.	सा	सा
री	क	र	त	ड	र	त	ना	ऽ	हि	मैं	ऽ	तो	हा	ऽ	रि
म	म	म	प	प	निं	प	निं	सां	सां	सां	०	सां	रें	निं	सां
स	ब	हि	न	र	ना	रि	दे	ख	त	ला	ऽ	ज	आ	ऽ	त
निं	सां	गँ	मं	पं	मं	पं	गँ	मं	गँ	गँ	रिं	सां	०	निं	प
नि	त	उ	ठ	का	हे	को	मो	से	क	ह	त	ऐ	ऽ	सो	जा
म	प	गँ	गँ	प	गँ	गँ	सा	सां	रें	सां	रें	०	रें	निं	सां
ने	दे	अ	ब	कि	बा	ऽ	त	मि	लों	गी	रा	ऽ	त	र	हुं
निं	सां	सां	सां	प	निं	प	निं	०	निं	गँ	म	गँ	म	प	निं
गी	सा	ऽ	थ	सु	नों	गी	बा	ऽ	त	घ	र	को	जा	ने	दे
प	निं	प	निं	सां	सां	पं	०	मं	गँ	सां	निं	पΔ	मΔ	गँΔ	सा
र	ति	या	आ	ने	दे	सा	ऽ	स	मु	न	त	दे	गी	गा	री

१ विनंति करून हरलें. (थकलें) २ हातांतील चुडे तुटले. ३ बांगडी मोडली. (फुटली) ४ छाती धडधड करूं लागली. ५ निष्ठुर कान्हा (कनाई) थट्टा करायला (अगदीं) भीत (डरत) नाहीं. ६ रात्र होऊं दे. ७ सासू.

(१०) ठुंबरी, रागिणी तिलक-कामोद, ताल त्रिताल, मात्रा १६.

नीर[1] भरन कैसे जाऊं सजनी । डगर[2] चलत मोसे करत रार[3], मैं ॥ धृ० ॥ ऐसो चंचल चपल हँट[4] नट खँट[5], मानत न काहु[6]की बात, बिनति करत मै तो गइरे हाँरी[7] ॥

×				+				०				॥			
१	२	३	४	५	६	७	८	०	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
.	.	.	.	.	.	.	.	"ग	री	प	म	ग	स	री	ग
.	.	.	.	.	.	.	.	ना	र	भ	र	न	कै	ऽ	से
नी.	०	सा	०	री	ग	(सा)	०"	प.	नी.	सा	री	री	ग	सा	री
जा	ऽ	उं	ऽ	स	ज	नी	ऽ	ड	ग	र	च	ल	त	मो	से
म	प	ध	म	री	ग	नी.	सा	ग	री	प	म	ग	सा	री	ग
क	र	त	रा	ऽ	र	मै	ऽ	नी	र	भ	र	न	कै	ऽ	से
म	म	म	म	प	प	नी	नी	सां	सां	नी	नी	सां	सां	नी	सां
ऐ	सो	चं	च	ल	च	प	ल	ह	ट	न	ट	ख	ट	मा	न
गं	रीं	सां	रीं	गं	सां	सां	सां	प	नी	सां	रीं	सां	नीं	ध	प
त	न	का	हु	की	बा	ऽ	त	बि	न	ति	क	र	त	मै	तो
नीं	ध	प	म	री	ग	सा	०	.	.	.	.	.	.	.	.
ग	इ	रे	हा	ऽ	र	मै	ऽ	.	.	.	.	.	.	.	.

१ पाणी भरण्यास. २ वाटेनें जात असतां. ३ धिंगामस्ती. ४ हट्टी. ५ खट्याळ ६ कोणाचीहि. ७ हरलें, थकलें.

पाने ८८
324
०८।०२।९२
७१२४

प्रकरण ५ वें

जोड किंवा आलाप वादन

गायनांत जी आलापक्रिया असते तिला तंतुवादनांत 'जोड वाजविणें' असें प्रचारांत म्हणतात. अतज्ञ लोक जोडवादनाला 'मींडकाम' म्हणतात. जोड वाजवितां येणें हें तंतुवादनांत सर्वांत कठीण आहे. सतार-बीन या वाद्यांत हें मींडकाम करणें मोठ्या अधिकाराचें आहे. पडद्यावर तार ओढून पुढचे स्वर सुरीले काढतां येण्यास सामान्यतः २।३ वर्षांचा अभ्यास असावा लागतो. जोड वाजविणें हा गीत किंवा गति या सारखा पाठ करण्याचा विषय नाहीं. रागांतील गति व अनेक गीतें—रागशुद्ध वळणांचीं खानदान परंपरेनें प्राप्त करून घेतलीं असलीं तर त्या गीतांच्या रागशुद्ध धुनेनें स्वतः आलापरचना करतां येते. जोडवादन हा बहुतांशी स्वयंप्रातिभेचा विषय आहे. याचे मार्ग व दिशा मात्र दाखवितां येते. ती संक्षेपतः अशी—

[विद्यार्थ्यांने त्या रागांतलीं निदान १।२ धृपदें रागशुद्ध वळणाचीं पाठ केलेलीं असावीं. म्हणजे जोड घेणें वळणदार व मोहक साधतें.]

१ स्थायीचे जोड व अंतऱ्याचे जोड अशा दोन भागांनीं जोडवादन करावयाचें आहे ही स्थूल कल्पना प्रथम लक्षांत घ्यावी.

२ मंद्र सप्तकाच्या पंचमापासून मध्य सप्तकाच्या पंचमापर्यंत स्थायीचा प्रांत समजावा. व मध्यसप्तकांतील पंचमापासून तार सप्तकांतील पंचमापर्यंतचा प्रांत अंतऱ्याचा समजावा.

३ रागांत जो अंश [वादी] असेल तेथून जोडवादनाला आरंभ करावा.

४ वादी स्वर ज्यांत गोवतां येईल अशा २।३ स्वरांच्या लहान लहान रचना प्रथम मींड घेऊन कराव्या. प्रत्येक रचनेच्या शेवटीं चिकार बाजवावी.

५ अशा रचना ४।५ करून एक शेवटची रचना षड्जावर संपवावी.

६ या रचना ५।५ नंतर ६।६ स्वरांच्या करण्याचा प्रयत्न करावा.

७ आरंभीं विलंब लयींत अगदीं सावकाश लांब लांब सूर घेत रचना कराव्या नंतर मध्यलयींत कराव्या.

८ द्रुत लयींत तानपलटे व झाला वाजवून जोड घेतले जातात. प्रत्येक जोड मध्यें षड्जावर संपवावा.

[जोड वादनाचे सर्व नियम येथें देतां येणें शक्य नाहीं. तो स्वतंत्र विषय असल्यामुळें त्या विषयीं पुस्तकच लिहावयाचें आहे. तें मुमुक्षूंच्या अपेक्षेवर अवलंबून आहे. मागणी आल्यास तें प्रसिद्ध करूं.]

येथें दिशा दाखविण्यापुरते ४।५ रागांचे जोड कल्पना येण्यासाठीं देतों.

दा. नं....324
दे.नं....13/01/96
9124

भूप रागाचे जोड

स्थायी आणि अंतरा असे विभाग लक्षांत घेऊं. विलंब लयींत आरंभ करूं व मध्य लयींत नेऊन शेवटीं द्रुत—झाला घेऊन पलटे घेऊन संपूर्ण करूं.

I=चिकार वाजवा.

रिग ० ० रि सा ० ० I सा ध. ० ० प. ० ० I
सा ध. ० ० धसा ० ० I प. ध. सा ० ० ० I
सरी ० ० ० सा ० ० I सा ० ग ० रि ० ग ० I
गप ० ० ग ० गरि ० ग ० ० गरि ० ० सा ० ० ० ॥

"स स स स स स०० री०० सा"	प्रत्येक जोड संपवितांना अवतरण चिन्हा-मधील भाग वाजवा.
दा I I I I दाऽऽ द्राऽऽ दा	

नगर वाचनालय सातारा
संगणकीकृत

अंतरा

ग ० प ० ध ० सां ० ० ० I I सां ० रीं ० ० सां ० सां ० I
ध ० ध ० सां ० रीं ० ० सां ० ० I सगं ० ० रिं ० सां ० I
*ध ० ध ० प ० ० ० I पसं ० ध ० ० ० प ग री ० ० I
ग ० प ० ध ० सां ० ० ० ध ० ० प ० ग ० री ० ० ०
प ० ० ग री ० ० ०

सा स स स स सा ऽ ऽ री ऽ ऽ सा
दा I I I I दा द्रा दा

स्थायीमधील आलापखंड अनेक पर्यायानें घेतले तर हाच आलाप वाटेल तितका विस्तृत होईल. याच प्र० अंतऱ्यांतील आलाप खंडांचे विस्तार करितां येतील व येथेंच प्रतिभेचें पाऊल पडतें.

---

* ध ० प किंवा री ० ० ० यांतील मींडा उलट्या आहेत त्यात ध ची मींड प च्या पडद्यावर. री हा स्वर उलट्या मींडेनें री च्याच पडद्यावर घ्यावा लागेल हें लक्षांत यावें.

सोपा झाला. । उभी रेघ=चिकारीवर डा वाजवा.

१ २ ३ ४ । ५ ६ ७ ८ । ९ १० ११ १२ । १३ १४ १५ १६
ग ।।। ग ।।। । री ।।। री ।।। । सा ।।। सा ।।। । सा ।।। । । । ।
ध. ।।। सा ।।। । सा ।।। सा ।।। । री ।।। सा ।।। । "

ग ।।। प ।।। । ग ।।। ग ।।। । प ।।। प ।।। । री ।।। सा ।।।
सा । रि । ग । प । । ध । सां । सां ।।। । रीं ।।। सां ।।। । सां ।।। सां ।।।

गं ।।। रीं ।।। । सां । ध । प । ग । । रि । सा । सा । सा । । सा ।।। रि ।।।

झाल्यांत शेवटीं सोपा पलटा—(दुगण)

॥ सरिगपधसंरिंगं । रिंसंधपधपगरि । गरिसरिसरिगरि । सा । । सा । । स री ॥

असे वेगवेगळे पलटे घेऊन समेवर पुनः झाला सुरू करावा.

वरील दिशा अगदींच संक्षेपानें असली तरी त्यावरून सतारीवर जोड वादन व्यवस्थेनें करतां येईल. त्या त्या रागाचें गीत उत्तम वळणदार म्हणतां आलें तर त्या धोरणानें आलाप वळणदार येतील.

जोड वाजविल्यानंतर त्याच रागांतील गत वाजवावां. तोडे [पलटे] घ्यावे.

सतारीच्या प्रत्येक पडद्यावर पुढील ४ स्वरांची मींड येते. प्रत्येक पडद्यांतील चारही स्वर सुलटउलट मींडेनें साध्य करण्याचा अभ्यास आवश्य करावा. मींडेनें स्वरांची सुस्वरित स्थानें समजात. बेसुरी मींड कानाला तेव्हांच कळावी असा अभ्यास शांतपणें केला पाहिजे.

वर दाखविलेल्या दिशेनें पुढील रागांचे जोड वाजविणें विस्तारपूर्वक करण्याचा प्रयत्न करा—

राग यमनकल्याण

[ग्रह न्यास – रि, ग, मी, प, नि, सा] अंश सं. – ग, नि.

रि ग० रि सा । ध. नि. ध. प. । नि. ध. सा ० । मी. ध. नि. री ० ० सा । ग० रि सा । नि. री ० ० सा ॥

नि. री ग ० । प० ग । मी ० प । प मी ग मी ग री । प ० री नि. री ० ० सा ॥

ग मं ध ० ० प । नि ध नि ० ० सां । ध नि रीं ० सां ० । गं ० रिं सां ० ० । नि ध ० ० प । प ० मं ग रि ग ० । प री ० सा ।

नि.रिगप ० ग । सां ० ध । मं ध नि रीं ० सां । गं ० रिं सं नि ध ० प मं ध० नि ध प मं । ग रि, रिगप री ० सा ॥

यानंतर झाला व पलटे.

यमन कल्याणचा स्वरविस्तार कोणत्याहि स्वराच्या आरंभानें [ग्रह] व कोणत्याहि स्वरावर थांबून [न्यास] करण्यास हरकत नसते. २।३।४।५ इ० स्वरांच्या ऐच्छिक रचना मंद्र, मध्य, तार या तिन्ही सप्तकांत करतां येतील. त्या करून झाला पलटे घ्यावे.

खालील रागविस्तारांत मींड कोठें घ्यावयाची तें प्रत्येक ठिकाणीं दाखविलेलें नाहीं. मागील जोडाचे वरून ती कोठें घेतां येईल हें विद्यार्थ्यांस कळणें कठीण नाहीं. योग्य दिसेल त्याप्रमाणें ती ठिकठिकाणी घ्यावी

राग दरबारी कानडा

धॅ. नीं. सा ० स स । री ० ० ० सा ० ० । री ० ० ० गॅ ० ० । री ० ० सा नीं. सा धॅ. ० ० निं. सा । म. ० प. ० धॅ. ० नीं. ० सा ० री ० गॅ ० ० । म ० प गॅ ० ० म री ० ० सा ॥

म ० प ० धॅ ० ० नीं ० सां ० गॅं ० नीं ० सां ० रीं ० सां । सां ० रीं ० गॅं ० ० रीं ० ० सां । धॅ ० ० नीं ० प । म ० प गॅ ० ० ० । गॅ ० म री ऽ ऽ सा ॥

गॅ म प री ० सा । री री ० सा । नीं. सा धॅ. ० । निं. सा सा रि गॅ ० । म प गॅ ० । नीं प म प । गॅ ० म री ० सा ॥ म प धॅ ० । नीं ० सां ० । रिं सं निं सं । धॅ नि सां ० । धॅ ० निं सं । नीं ० प ० । म प सां ० । नीं प म प । गॅ ० गॅ ० । म म री री ० सा ॥

याच वळणांनीं झाला व पलटे घ्यावे.

राग मालकंस

ग्रह न्यास – स, गॅ, म, धॅ, निॅ । अंश व संवादी. – म, स ।

स ० म ० ० म ० म । गॅ ० ० म ० सा । नीॅ. सा निॅ. धॅ. ० ० म. ० ० । म. ० धॅ. ० नीॅ. ० सा ० ० । म ० गॅ ० सा ॥

निॅ. ० सा ० गॅ ० म ० नीॅ ० धॅ ० ० । गॅ ० म ० धॅ० ० नीॅ ० सां ० ० ० । गॅ ० मं ० ० सां ० । निॅ ० धॅ ० म ० गॅ ० ० । म ० धॅ ० नीॅ ० धॅ ० म ० गॅ ० ० । म ० धॅ ० म ० गॅ ० ० । गॅ ऽ गॅ ऽ म ० ० सा ॥ सा सा ॥

हा राग विस्तारास सोपा आहे. लहान, मोठ्या कशाही रचना गीत वळणानें बनविणें सोपें आहे.

राग भैरव

कोठें कोठें स्वल्पाविराम स्वराचे पुढें केला आहे. त्या ठिकाणीं तो स्वर लांबवावा.

यांत सा, प, रिॅ, धॅ, म हे न्यास. व ग्रह रीॅ. अंश – धॅ, सं.

स ग, म प, धॅ ० प, म प ० म , रिॅ ग ० म, रीॅ ० ० सा ० ॥

नि. स धॅ., सा, रिॅ, रिॅ, सा । ग म प म ग रीॅ,, सा ॥

स धॅ., सा, रिॅ, रिॅ, सा । धॅ., सा, सा सा ग रीॅ, म ग रीॅ, प म ग रीॅ, रीॅ ० ० सा ॥ ×

ग ऽ म प, धॅ ० ० प, ग म धॅ ० ० प, ग, म धॅ ० ० प, सां धॅ ० ० प म प म, रीॅ, ग म ग रीॅ, म धॅ पम ग रीॅ, म रीॅ ० ० सा ० सा ॥

म,, प धॅ ० ० सां, ० सा । रिॅ रिॅ सां ० ० । धॅ नि सं ० ० ० गं मं गं रीॅ, मं गं रीॅ, ० सां । सां नि धॅ, सं धॅ, ० ० प । म प म रीॅ ० ०, ग म नी धॅ सां नि धॅ प म ग रीॅ ० ० । ग रीॅ ० ० । रीॅ ० ० सा ॥

द्रुत

नि. स म ग रिॅ स । ग म प धॅ नि सं रिॅ सं नि धॅ प म ग रीॅ ० ० सा । गम धॅ ऽ सां, रिॅ संसं धॅ ऽ प । मग रीॅ ऽ गमप रीॅ रीॅ ऽ सा ॥